Контрольный экземпляр

Бакъдар, вошал, цхьоагIо!

Сердало

КПСС НОХЧ-ГIАЛГIАЙ РЕСПУБЛИКАНСКИ КОМИТЕТА, НОХЧ-ГIАЛГIАЙ РЕСПУБЛИКА ЛАКХЕХЬАРЧА СОВЕТЕИ МИНИСТРИЙ СОВЕТЕИ ГАЗЕТ

Газет арадувл 1923 шера денз * ШОАТТА, 1 ДЕКАБРЬ, 1990 ШУ. * № 120 (7934). * Мах 3 кап.

Нохч-ГIалгIай Республика Пачхьалкхен суверенитетах йола ДЕКЛАРАЦИ

Нохч - ГIалгIай Республика Лакхехьарча Совето.

Нохч - ГIалгIайчен халкъа лоIам дIа а гойташ,

нохчийн гIалгIайн кхелан цар къаман пачхьалкхелан исторически бехктокхам кхета а беш,

Нохч - ГIалгIайчене мел дахача къамий викалий бокъонаши хьашташи лархIа а лоархIаш,

халкъ биззача боараме политически, экономически, социальни, культурни дегIадоаладара хьалаш хьадар духьа,

торжественно дIакхайкаю Нохч-ГIалгIай Республика пачхьалкхен суверенитет цун ерригача терриоре тIа, дIахойт демократически правови пачхьалкхе вIашагIйолла лаьрхIа хилар.

СТАТЬЯ 1. Нохч - ГIалгIай Республика суверенни пачхьалкхе я, нохчийн гIалгIайн халкъаша самоопределени ярах хьахнина.

Нохч - ГIалгIай Республика суверенитет — Нохч-ГIалгIайчен пачхьалкхел йолаш хилара естественни а хиланза даргдоаца а хьал да.

СТАТЬЯ 2. Нохч-ГIалгIай Республика пачхьалкхен суверенитет дIакхайкаю лакхагIдола гIулакхаш кхоачашдар духьа — шийна доагIаш дола вахар а долаш, пагIатта дегIавара хиланза яргIоаца бокъо хIара сага Iалашъяра.

СТАТЬЯ 3. Нохч - ГIалгIай Республике суверенитет лелаери пачхьалкхен Iаьдал лоаттадери Нохч - ГIалгIай Республика Конституце ларда тIа юкъарчал доаццаш а викалий органашка гIолла а пачхьалкхен Iаьдал кхоачашдеш дола дуп дуккхача къамех латта халкъ да

СТАТЬЯ 4. Республика берригa гражданаш уж хьабаьнначa моттигех, социальни тарони хьалах, дина гIулакхаш леладарах, расех къамий моллагIа хиларах, маIа-кхал хиларах, образованех, политически уйлаех, леладеча гIулакхий тайпаех характерахи тийша хIама доацаш, Нохч - ГIалгIай Республика Закона хьалхашка цхьатарра бокъо йолаш ба.

СТАТЬЯ 5. Нохч-ГIалгIай территоре тIа бахача Нохч - ГIалгIай Республика гражданашта, гражданство йоацача наха Нохч-ГIалгIай Республика Конституце тIех дунен халкъашта юкъерча бокъон массане могаеш йолча нормашкен белгалъяьча бокъонашта а паргIатонашта а гаранти лу.

Нохч-ГIалгIай Республике дахача дерригача халкъий викалашта шоай къаман-пачхьалкхен образованей доазонел арахьа Iалашъю цар законагIа йола политически, экономически, этнически, культурни бокъочаш.

Нохч - ГIалгIай Республика йоакхо а ю Нохч-ГIалгIай Республика гражданий республикал арахьа болча нохчийн гIалгIайн халкъий викалий законни хьашташ лорадара дола гIулакхаш а ду.

СТАТЬЯ 6. Нохч - ГIалгIай Республика гаранти лу берригача гражданашта, Нохч-ГIалгIай Республика Конституце доазонашка болх беш йолча политически партешта, общественни а дина а организацешта, дуккхача наьха боламашта цхьатарра бокъонаш хилийтара.

СТАТЬЯ 7. Цхьанна политически парте, общественни организаце, хIаьта иштта группе къаьст-къаьстача наьха бокъо яц Нохч-ГIалгIай Республика халкъа цIерагIа гIулакхаш леладе.

Нохч - ГIалгIай Республика халкъа цIерагIа гIулакхаш леладе бокъо алхха Лакхехьарча Совета — Нохч-ГIалгIай Республика Iаьдала лакхерча органе мара яц.

Лакхехьарча Совето ше дувцаргдолаш дIатIаэца йиш я Республика пачхьалкхени общественни вахара моллагIа дош.

СТАТЬЯ 8. Законодательни, исполнительни, судебни Iаьдалаш декъадена хилар правови пачхьалкхе санна Нохч-ГIалгIай Республика йолаш хилара лоархIамегIа ярех принцип я.

СТАТЬЯ 9. Нохч-ГIалгIай Республика дIакхайкаду массане могаяь йолча дунен халкъашта юкъерча бокъон принципашта ше мутIахьа хилар а дерригача халкъашца машарен барт болаши яха дунен халкъашта юкъерча, республикашта юкъерча, къамашта юкъерча гIулакхашка конфронтаци па хилийтара эша гIулакхаш чакхдаха, из деча хана Нохч-ГIалгIайчен халкъий хьашташ хьал а лоацаш, кийча хилар а.

СТАТЬЯ 10. Нохч-ГIалгIай Республика хила йиш йоацаш лерхI моллагIча тайпара яь а сага дискриминаци елгей моллагIча халкъа духьала геноцида акташ елген.

ДIалхача хана вохчаштен гIалгIаштен, СССР кхыча халкъашта тIаоттаьча геноцида акт харцахьа а лоархIаш, Нохч-ГIалгIай Республика ший бокъо лоархI 1944—1957 шерашка Республикана а цун халкъа а даь моральни материальни зе юхаметтаоттадар.

СТАТЬЯ 11. Нохч - ГIалгIай Республика территоре тIара латта, цун чепаш фегара аре, хи а Iалама а, кхыйола ресурсаш,царна доал де, царех пайда эца дIаяла йиш йоацаши кхычунца юкъа йоацаш хила бокъо йолча Нохч-ГIалгIайчен халкъа ший доалахье я. Республика территоре тIа хьаль ерригa экономически Iилман - технически потенциал къаман рузкъа да, хIаьта цун пачхьалкхен суверенитета экономически кIийле а я.

СТАТЬЯ 12. Нохч-ГIалгIай Республика къестаду гонахьара Iалам лорадара, Iалама ресурсех пайда эцарен экологически кхерамзле Iалашъярен дешаш, бокъо йолаш я мехкле Iалашъярен дешаш, бокъо йолаш я мехкдаьтта доаккхаши чакхдоаккхаши республикана даь зе юхаметтаоттадайта.

Ведомствана чуйоагIаш хиларах тийша хIама доацаш предприятеш, учреждениеш, организацеш, хIаьта иштта цах, цар гражданствах тийша хIана доацаш Iаламах пайда эцара отталь порядок толхаяра бехктокхаме ба Законага хьежжа.

СТАТЬЯ 13. Нохч-ГIалгIай Республика территоре тIа хила йиш я паргIата предпринимательство, латтана доал дара тайп-тайпара формаш. ЗаконагIа дехканза Нохч-ГIалгIайчен халкъа пайда луш, из материальни а духовни а эшаранца Iалашдеш дола кхыдола балхаш.

СТАТЬЯ 14. Демократически общество хьаяр, халкъбоахама комплекс толаме болх беш хилийтар, кхерамзле, оборона Iалашъяр, дерригача халкъий суверенни бокъонаш лоархIилга хьа а хьокхаш, къамий самоопределене, шоай лоIаме хилара цхьатарра бокъонаш хилара принципаш кийса а лелаеш Нохч-ГIалгIай Республика кхыча республикаща, пачхьалкхенаща, пачхьалкхений союзаца договорни гIулакхаш оттадеча хана, ший терриоре тIа Iаьдал дизза ший бе доаллаш я.

Договорий субъекташа цхьана леладе оттадаь дешаш къестаду цхьатарра бокъонаш хилара ларда тIа.

Суверенни республикащара, пачхьалкхенащара, пачхьалкхений союзацара доттагIлен, цхьана гIулакхаш леладара хьакъехьара Договораш Нохч-ГIалгIай Республика чIоагIдергда алхха Нохч-ГIалгIайчен халкъа хьаштий ларда тIа.

СТАТЬЯ 15. Нохч-ГIалгIай Республика суверенитета политически, экономически, правови гарантеш лулга Iалашдара Нохч-ГIалгIайчен Республика Конституции Законаши цун ерригача терроре тIа керттера лоархIилга оттаду.

СТАТЬЯ 16. Конституционни боацача наькъагIа Нохч-ГIалгIай Республике пачхьалкхен строй хувца моллагIча тайпара гIортар цун халкъа духьала эгара халагIа дола зулам да.

СТАТЬЯ 17. Нохч-ГIалгIай Республика территори хувца а цунах пайда эца а йиш яц из раьза йоацаш.

Нохч - ГIалгIай Республикас бакъахьа а нийса а лоархI гIалгIай халкъо къаман пачхьалкхед юхаметтаоттаярен цун ший хинна сталински репрессеш хиларах цунгара дIаяьха территореш — Пригородни райони Малгобекски района территоре дакъей хьалха хиннача доазонех, хIаьта иштта г. Орджоникидзе (Владикавказа) хин аьтта оагIорахьара дакъа юхахьадалара дош къоастаданза даргдоацаш хиларен хьакъехьа дIадехаш дар.

Нохч-ГIалгIай Республикас союзни договора кIал кулгаш яздергдац ГIалгIайченах дIаяьха территореш юхахьаялара дош къоастадаьчул тIехьагIа мара.

Нохч-ГIалгIай Республика кхыча республикащара къовсаме дешаш къестадергда вIаши дIа-юха къамаьлаш дара наькъагIа.

Нохч - ГIалгIай Республика ший лоIамагIа белгалъю ший административно - территориальни къаман - территориальни делени.

СТАТЬЯ 18 Нохч-ГIалгIай Республика суверенни пачхьалкхен атрибуташ йолаш я: гражданство, герб, байрахх, гичи, столица.

СТАТЬЯ 19. Нохч-ГIалгIай Республика керда Конституци кийчдара йола лард я ер Деклараци, хIаьта болх бе а йолалу ше тIайийцача дийнахь денз.

ДЕКЛАРАЦИ ТIАЙИЦАЙ НОХЧ-ГIАЛГIАЙ РЕСПУБЛИКА ЛАКХЕХЬАРЧА СОВЕТА АРГIАН ЙОАЦАЧА ЙИЪЛАГIЧА СЕССЕ 1990 ШЕРА 27 НОЯБРЕ.

Б. Н. ЕЛЬЦИНА ГIАЛГIАЙ ДЕЛЕГАЦИ ТIАЭЦАР

ГIалгIай халкъ лерг а дилла ладувгIаш да шоай проблема хьакъехьарча дикача хоамашка. Масала, Москвера халкъа депутаташ е цига шоай пурамийца яха вай делегацеш дика кхаъ бахьаш цIаярга сатувс цар. Бехк а бац. ХIана аьлча, уж цунга хьежа 46 шу даьннад. ХIаьта цу гIулакха къахьегаш лелачар шоашта могар ду, пачхьалкхен кулгалхоща вIашагIкхетараш чакхдоахаш, гIалгIашта дагалаттар, цун бала, лайна халонаш дIайовзийташ. Иштта царга дIахайт, къам ший проблема хьаькъалца, нийса къоастаярах тешаш хилар. Укх шера 20 ноябре Москве РСФСР Советий ЦIагIа хинна вIашагIкхетар а цу лостамагIа чакхдаьлар. Цу дийнахьа РСФСР Лакхехьарча Совета Председатела Б. Н. Ельцина тIанийцар гIалгIай делегаци. Цунна юкъе бар: СССР Лакхехьарча Совета член, СССР халкъа депутат Дарсигов Мувса, СССР халкъа депутат Фаргиев Хьамзат, РСФСР Лакхехьарча Совета член, РСФСР халкъа депутат, Костоев ИбраьхIим, Наьсар-Кертерча маьждига имам Пошев Ахьмад-Хьажа, Йорданерча Королевски университета студент Аушев Башир-Хьажа.

Укх деношка тха редакце хиначa Пошев Ахьмад-Хьажаси Аушев Башир-Хьажаси дийцар: Б. Н. Ельцинца дIа-хьа моаршал хьатточул тIехьагIа, къамаьл дIадоладир СССР Лакхехьарча Совета члена Дарсигов Мувсас.

М. Дарсигов: Борис Николаевич, хьона хов, аьнна, хет тхона, тхоаш хье волча малагIа никъ бахьаш даьхкад.

Б. Н. Ельцин: Со сакхувш ва. Сона ховчох, СССР Президента тIадилларах СССР Лакхехьарча Совето шун дехарашка хьажара лаьрхIа вIашагIъелла хинна комисси ший болх чакхбоаккхаш я.

М. Дарсигов: Тхо раьза дац комиссе оттаьча справка 5-ча пунктана. ХIана аьлча, цу тIа аьннад, Тийрка аьтта оагIорахьа улла Бурув юхаяла вIаштIехьдац. Шоаш баь соцам дIачIоагIбе гIерташ, экономически дешаш юкъетувс комиссе членаша. ХIаьта цу тайпара къамаьлаш кIал цхьаккха кIийле йоацаш да. ХIана аьлча, тха город а дIайоаккхаш, бехк боацаш мехках даьхад. Из даьд цхьаккха комисси а йоацаш, тIаьийца соцам а боацаш. ХIаьта шовзткъей ялх шера хIирий мамогга тха мехках баьхкачул тIехьагIа, тахан город юхаяла йиш яц яхалга, саго кхетаде йиш йолаш дац. Сона ловра, Iа хIанз гIалгIашкара хьал кхетадар, цун боагтIача бесса мах бар. Тахан тхо укхаза хьох чIоагтIа тешаш а хьо нийсача хIаманна тIехь хургхиларах вIалла шек доацаш а даьхкад.

Б. Н. Ельцин: Из город шоай хилар бакъдеш йола материалаш йий шуга?

М. Дарсигов: Я. Масала, хIанз город уллача юрт йиллар Заур цIя йола гIалгIа хиларей из гIалгIай лаьтта йиллалгеи бакъду цIихезача Iилманхоша Раковича, Буткова, Крупнова, кхычар, шоаш дуккха шераш хьалха даьча тохкамашка (тIаккха цо Б. Н. Ельцинга уж материалаш дIалу). Цул совгIа, из иштта хилар харцдеш, кIал кIийле йола факт йоалае магац хIирий историкашта. Вешта аьлча, цар кхувла фakташ из проблема ца йовзар а тIехьа тешавергволаш яц.

А. Пошев: Борис Николаевич, тахан сона, ГIалгIайчен бусалба дина викал хиларах тарра, берригача боккхийча наха, ди лелабераша тIадиллад хьа керда болх даькъала бувца, хьо могаш-маьрша волаш хилар ловш ловца баккха. Тхона хов, хьо деналах ца вохаш дукхача хьалонех чакхваьнналга. Денал долча, дог-уйла цIена йолча, ше лаьца никъ нийса хиларах бIубенна волча сага мара дулургдолаш дац Iа даьр.

Хьона хов, дуккха кхыдола халкъаш санна, тхо низагIа мехках даьхалга, тхона доккха Iазап тIалаьтталга. Цхьабакъда, иззал хало лайна цIадаьхкачул тIехьагIа а къоастададьдац тха дош. Нохчий а гIалгIай а мехкашка даьхача цхьацца долча халкъаша, бехказа а даьнна, тха цIеноаш, кхуврчаш юхаделар. Из динзар хIираша. Цар яха чох, тха лаьтташ тIа хьалхийнад хIирий ши-кхо ноахал. Цудухьа из лаьтта шоай лерхI цар. Казахстане а Средни Азе республикашка а хьал ма кхийнадий нохчийн гIалгIайн ши-кхо ноахал. ТIаккха бокъо йий тха, Казахстан тхоай я ала?! Дагадоха а йиш йолаш хIама мичад из.

Сона чIоагIа новкъа да хIиращца, паргIатта Iо а хайша, бакъдолчун дух тIа довллалца къамаьл де йиш ца хилар, кIайдар кIайдолга а Iаьржадар Iаьржадолга а къоастаде йиш ца хилар. Дукха ха йоаццаш Центральни телевидене хьахьекхар корреспондента Петрова Адас даьккха гIалгIай Iобахьийтарах а тахан царна хьалхашка латтача проблемаех а дола фильм. Аз чIоагIа дех хьога, хьай вIаштIехьдоале, цунга хьажар. (Б. Н. Ельцина каьхата листока тIа цхьа хIама дIаязду). Цу фильмага вай мехка дуккха миллионаш нах хьежаб. Корреспондентаца къамаьл деш аз аьлар: гIоазота кийчбенна нах совцабе низ дIакхаьчар тха. Из иштта доллаше, цул тIехьагIа шикхо ди даьлча хиннача Къулбаседа ХIирийчен Лакхехьарча Совета чрезвычайни оалача сессе хIирий депутаташа сох а гIалгIай халкъах а ца оалаш во хIама дитанзар. ХIаьта сох-м дино тувлаваь саг лаьрхIар... ДIауйлаел Iа, малагIа мотт бувцаргба цу нахаца?

Аз Даьлах дув ма буъ, тха халкъ юхадеттар духхьал хьо хиларах. Оаха нахага ях: сабарде, сатоха, Ельцин Борис Николаевича фу оал хьожаргда вай. Вайнаха чIоагIа лоархIаш а сий деш а ба бусалба дина керте латтараш. Из цIаькха гучадаьлар «Правда» корреспонденташа гIалгIай халкъ ийрча доаккхаш, цох доацараш дувцаш статья араьккхачул тIехьагIа городе Назране 100 эзар саг митинге гулвеннача хана. Иззал нах 8 ден-бус митинге латташ, моллаша а боккхийча наха а дехар дарах, цхьаккха харцахьа хIама ца деш дIакъаьстар.

1725 — 1803 шерашкара Российски импере карта дайнад сона. Цу тIа ГIалгIайче а импери а цхьа бос болаш я, хIаьта Владикавказ тха территоре тIа я.

Борис Николаевич, тхьовра М. Дарсиговга Iа хаьттар: Владикавказах лаьца кхыйола предложенеш йий шун, аьнна. Са я цу тайпара предложени.

Б. Н. Ельцин: МалагIа предложени я хьа?

А. Пошев: Из укх тайпара я: РСФСР-а доалахьа а йолаш, городах ший лоIаме йола къаьстта единица хьаяр. Цхьан хана ВЦИК-о из даьчча тайпара. Сона ловра, город шин даькъа йийкъача хана хинна цу хьакъехьара документаш Iа хьадехар. ТIаккха ховргдар хьона, гIалгIай доалахьа фу хиннад, город тхогара дIаяьккхачул тIехьагIа, экономически, культурни даькъе тхона мел доккха зе хиннад. Лоацца аьлча, город дIаяккхарца дерригнех яьлар ГIалгIайче.

Б. Аушев: Аммански университета (Йордани) студент ва со. Сай Даьхене хьал геттара ирдаларах, кхы Iе ца луш цIавенав со. Iарбий мехкашка чIоагIа сий ду хьа, Борис Николаевич. Хьох дукха язду цигарча газеташа. Аварий яь хьо лозаваьча хана, чIоагIа сагота бар цигара нах, хьо сихагIа верзар чIоагIа ловра царна.

Московски а Берригача Эрсий-мехка а Патриарх Алексий II волча хиннад тхо. Безаме чакхдаьлар тха вIашагIкхетар. Iа тхо тIаэцалга хайча, оаха арабаьккха никъ кхоачаш хилар Даьлагара дийхар цо.

Борис Николаевич, тха халкъ теш хьох.

И. Костоев: Борис Николаевич, вайна эш репрессеш яь хиннача халкъий хьакъехьара Закон. Из хилча, деррига ший моттиге дIаоттаргдар.

Б. Н. Ельцин: Дукха ца говш вай тIаэцаргда цу тайпара Закон. Из сихагIа кийчдаь даккха деза.

Х. Фаргиев: Борис Николаевич, сона ловра оаш цу Закона тIа халкъашта хиннача материальни а моральни а зена компенсаци ергхилар белгалдаккхар. ХIана аьлча, тха мохк кхозза байхаб. Цкъа шоай автономи дIа а яьккха, гIалгIай нохчех Iотохарца. ШозлагIа, мел Iоадаь рузкъа дуса а дусаш, СибарегIен Юкъерча Азен тхо Iодахийтарца. ХIаьта кхозлагIа, цIадаьхкачул тIехьагIа, Бурув а Пригородни район а, иштта кхыдола лаьтташ а юха ца луш дитарца. Вешта аьлча, ГIалгIайче ший дог доацаш йитар. Укхаза хаттар отт царна сел къизал гойтал фу даьдар цар, аьнна. Цхьаккха хIама даьдац, Кавказе Советий Iаьдал оттадар мара. Из бахьан долаш кхо ца беш ший толашагIбола къонгаш дIабалар мара. Новкъа да, цунах кхета ловш саг ца хилар.

Оаха хьогара ца доагIар дехац. Оаха хьадех тхоайдар. Тха ворххIе дай баьха лаьтташ юхадалар.

Тхо теш хьо бакъдолчунна тIехьа латтаргхиларах.

А. Пошев: Борис Николаевича дош делар ше гаргарча хана Нохч-ГIалгIайчене воагIаргва, аьнна.

Хьаьшашца къамаьл дир
М. БАРАХОЕВА,
М. ХАМХОЕВА.

Нов. У. А. Алсултанов Нохч-ГIалгIай Республика чурча гIулакхий министралла хьожаварах дола

Нохч-ГIалгIай Республика Лакхехьарча Совета Президиума

УКАЗ

Нохч - ГIалгIай Республика Лакхехьарча Совета Президиумо соцам бу:

Нов. Алсултанов Умалт Ахмадович Нохч-ГIалгIай Республика чурча гIулакхий министралла хьожаве.

Нохч-ГIалгIай Республика Лакхехьарча Совета Председатель Д. Г. ЗАВГАЕВ.

г. Грозный,
1990 шера 29 ноябрь.

* * *

Алсултанов Умалт Ахмадович 1936 шера ваьв, нохчо ва, 1963 шера денз КПСС член ва.

Къахьега волавенна 1959 шера чурча гIулакхий органашка милиционералла. 1961 ш. лаьрхIа йола милице Киевски юкъера школа чакхъяьккхачул тIехьа уголовни розыска оперуполномоченни волаш, цул тIехьагIа вокхагIвола следователь волаш болх баьб. Перспективни грамотни болхло хиларах тарра 1965 шера Ведески РОВД начальникалла хьожаваь хиннав. 1966 шера балха тIара ца воалаш йистелькхай РСФСР МООП-а лакхера школа. 1975 шерагара 1990 шерага кхаччалца чурча гIулакхий Надтеречни, Наурски, Грозненски отделий начальникалла болх баьб. 1990 шера марте республика чурча гIулакхий министра заместителалла хьожаваьв.

Ерригача участкашка У. А. Алсултанова хьахьекхад ше тешаме, грамотни, шийна тIадилла гIулакх кхоачашдеш вола болхло хилар. Уйла еш принципиальнон къестаду дешаш, компетентни, доагIар шийгара а карарчарга а дизза дIадехаш ю.

Пайдане вIашагIкхетар

Самардийнахьа, КПСС Нохч-ГIалгIай рескома общественно-политически центре профтехобразоване болхлошца вIашагIкхетар хилар Нохч-ГIалгIай Республика Лакхехьарча Совета Председатела, КПСС рескома хьалхарча секретара Д. Г. Завгаева. Гулбенарашка цо хоам бир, ши шу хьалха дIаяьккха хинна профтехобразоване комитет Лакхехьарча Совета Президиума, соцамагIа юхаметтаоттаеш хиларах. Иштта, Д. Г. Завгаева лоацца дийцар республика таханарча общественно - политически а экономически а гIулакхех лаьца, белгалдаьхар тахан профтехобразоване болхлошта хьалхашка латта декхараш, уж кхоачашдара наькъаш.

ТIехьарча хана, аьлар цо, профтехобразоване система болх хила беззача боараме бац. ХьалхагIа хинначул шозза кIезигагIа арахец хIанз квалификаци йола болхлой. Из ла йиш йолаш дац. Суверенитет тIаийцача республикана геттара чIоагIа эшаш я болхлой кадраш. Керда специальносташ а юкъе йоалае еза училищашка, тоае еза материальни база. Шоай проблемаш ювцаш къамаьл дир 2-ча училища директора А. Исаева, «Трудовые резервы» яхача ВДСО председатела заместитела М. Арсемикова, профтехобразоване кхыча болхлоша.

Нов. З. М. Исаев Нохч-ГIалгIай Республика пачхьалкхен кхерамзлен Комитета председатела заместителалла хьожаварах бола

НОХЧ-ГIАЛГIАЙ РЕСПУБЛИКА

СОЦАМ

Нохч-ГIалгIай Республика Министрий Совето соцам бу:

Новкъост Исаев Завалу Майрбекович Нохч-ГIалгIай Республика пачхьалкхен кхерамзлен Комитета председатела заместителалла хьожаве.

Нохч-ГIалгIай Республика Министрий Совета Председатель С. БЕКОВ.

Нохч-ГIалгIай Республика Министрий Совета делай управляюще заместитель Л. ГУЧИГОВ.

г. Грозный,
1990 шера 27 ноябрь.

* * *

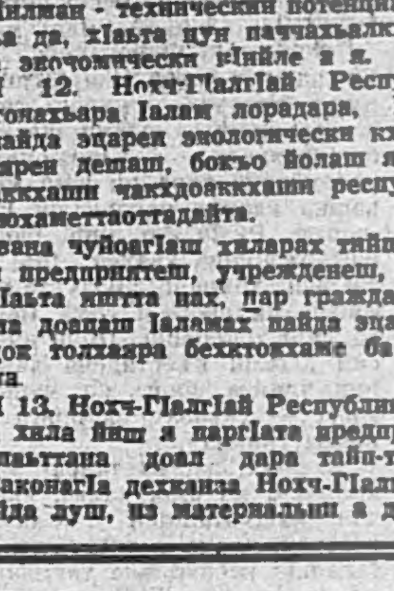

Исаев Завалу Майрбекович

ваьв 1937 шера, нохчо ва, 1964 шера денз КПСС член ва.

1961 шера йистелькхай Казахски юртбоахама институт, инженер - механик ва, пачхьалкхен кхерамзлен органашка гIулакх де тIахьехалехьа «Джалка» яхача совхозе вокхагIвола инженер - механик волаш болх баьб. Пачхьалкхен кхерамзлен Комитете цо никъ баьб оперуполномоченнегара волавенна лоархIамегIарчарех йолча цхьан отдела начальникага кхаччалца. 1975 шерагара 1979 шерага кхаччалца партийни балха тIа хиннав, КПСС Советски райкома хьалхара секретарь, цул тIехьагIа КПСС Нохч-ГIалгIай обкома оргпартбалха отдела инспектор хиннав. 1979 шера чакхъяьккхай КПСС ЦК-ара общественни Iилмай Академи. СовгIата «Госбезопасноста почетни болхло» яха знак еннай цунна. Дукха правительственни совгIаташ да цун.

Балха ерригача участкашка ше хьинар долаш, инициативни, шийна тIадилла гIулакх дизза кхоачашдеш болхло хилар хьахьекхад цо. Цунах доахк тIадиллача гIулакха хьалхара бехктокхам хеташ, йоккха профессионализм йолаш, доагIар дизза хьадехаши принципиальни хилар а цу цхьан ханна нахацара гIулакхаш терко еш хилар а санна дола дика гIулакхаш.

Нов. И. В. Кочубей Нохч-ГIалгIай Республика пачхьалкхен кхерамзлен Комитета председателалла хьожаварах дола

Нохч-ГIалгIай Республика Лакхехьарча Совета Президиума

УКАЗ

Нохч-ГIалгIай Республика Лакхехьарча Совета Президиумо соцам бу:

Новкъост Кочубей Игорь Васильевич Нохч - ГIалгIай Республика пачхьалкхен кхерамзлен Комитета председателалла хьожаве.

Нохч-ГIалгIай Республика Лакхехьарча Совета Председатель Д. Г. ЗАВГАЕВ.

г. Грозный,
1990 шера 27 ноябрь.

* * *

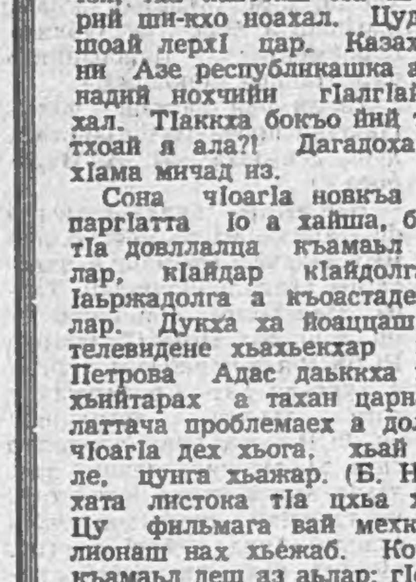

Кочубей Игорь Васильевич

1945 шера ваьв, эрсе ва, 1972 шера денз КПСС член ва.

1969 шера Къулбаседа-Кавказски горно-металлургически институт чакхъяьккхачул тIехьагIа къахьега волавеннав ВНИИ Орджоникидзевски отделене инженералла - иследователалла, цул тIехьагIа Орджоникидзевски реммехзавода инженералла - механикалла болх баьб. 1972 шера денз пачхьалкхен кхерамзлен органашка болх беш ва. Цо никъ баьб Къулбаседа-ХIирий АССР КГБ оперативни уполномоченнегара председатела заместителага кхоачаш. 1989 шера денз Нохч-ГIалгIай АССР КГБ председатела заместитель волаш болх баьб.

Ерригача участкашка И. В. Кочубея хьахьекхад ше къахьегама тIера, тIадилла гIулакх дизза кхоачашдеш, дисциплинированни эпсар хилар. Организаторски кхетам болаш ва. Ший чекистски балха практически опыти знании хадданза карарча болхлошта дIател. Балха тIа гIулакхаш дика чакхдахарах цкъа санна дуккхаза а совгIаташ тийннад цунна.

Цунах доахк инициатива, тIадиллача гIулакха хьалхара бехктокхам хетар, хIамах сакхер, нахаца Iимерза хилар санна дола дика гIулакхаш.

ХАЛКЪА ЛОIАМ ХЬАЛ А ЛОАЦАШ

Вайна ма хаьрра, нийссазлагIа хержача республика Лакхехьарча Совета аргIан йоаца, йиълагIа сесси хилар укх денош-ка. Цун лоархIам сенах латт аьлча, из латт, Нохч - ГIалгIайчен къаман паччахьалкхен историе чухь эргалонгахьа лостам беш из хиларах.

Сессе болх дIаболабалале хьалххагIа НГIАССР Лакхехьарча Совета Председатела **Д. Г. Завгаева** депутаташка хоам бир республика политически вахаре хиннача лоархIамегIарча событе — укхал хьалххагIа шийн болх чакхбаьккхача нохчийн халкъа дерригкъаман съезда хьакъехьа. Цо аьлар, цу событе дика дакъа лоацаргда нохчийн халкъа историе чухь санна, иштта бIарччача республика вахаре а. НГIАССР Лакхехьарча Совете хьачудала массехк документ тIайицад съездо, хIаьта укх гарггарча хана царга тхо хьожарг а да.

Цул тIехьагIа Д. Г. Завгаева хьакхайкадир НГIАССР Лакхехьарча Совета аргIан йоаца, йиълагIа сесси хьаеллар.

Сессешта юкъерча юкъагIа, хоам бир Д. Г. Завгаева, ха йоацаш вахарера дIабахаб НГIАССР халкъа депутаташ Ю. И. Румянцеви, В. И. Хасанови. Уж дагалаьца хьалгIовттарца сий дергда вай цар аьлар цо.

Дош лу Лакхехьарча Совета мандатни комиссе председатела **В. П. Шутина.** Цо хьадовзийтар 1990 шера 18 ноябре № 24 йолча Заводски, № 53 йолча Горьковски, № 119 йолча Калиновски кхаь округе гIолла НГIАССР халкъа депутаташ хоржаш хьахиннараш цо хоам бир, хоржамех хьахиннарех долча протоколашка а кхыча документашка а хьежачул тIехьагIа цу кхаь округе гIолла хержача депутатий Владимир Иванович Саломатина — халкъа депутатий Заводской районни Совета председатела, Шахид Юнусович Газабаева — НГIАССР бусалба наьха духовни управлене муфте, Баудин Камалдинович Чагаева — «Чеченингушвиноградп р о м» яхача объединене начальника полномочеш нийса лаьрхIа хиларах. В. П. Шутина сессена могадир цар полномочеш чIоагIъелга. Халкъо хержарий полномочеш бакъярах бола соцам тIаэц.

СССР КГБ центральни аппарате балха водаш хиларца дувзаденна республика Лакхехьарча Совете сессе НГIАССР КГБ председатела гIулакха тIара мукъавалийтар И. А. Межаков. Республикера дIаводаш хиларца дувзаденна иштта соцам тIайицар № 165 йолча Шалински хоржамий округара НГIАССР халкъа депутата П. С. Котвицке полномочеш ханал хьалха юхаяхара хьакъехьа.

Цул тIехьагIа халкъа депутаташа дехар дарах Д. Г. Завгаева дош лу нохчийн халкъа дерригкъаман съезд гулъяра йолча оргкомитета члена, НГIАССР халкъа депутата **Ю. М. Эльмурзаевна.** Цо лоацца хоам бир цу съезде балха хьакъехьа.

Цо дийцар, оргкомитето кхаь бетта болх баь хиларах. Хургйолча съезда делегаташ хоржаш конференцеш хиннай ерригача районашка. Дуккхача къахьегама коллективаша материальни новкъостал даьд оргкомитета, ахчаш тийннад кхыча республикаша а, доазол дехьа бахача нохчаша а.

Съезд кхаь дийнахьа хилар — 23 ноябрера 25 ноябре кхаччалца. Цига, маярра йийцар нохчийн халкъа дIаяхачен карарчен ханара дукха проблемаш, уж Iилман наькъаца дIайовзийтар малагIча хьал тIа да, республика социально - экономически дегIаяра, къамашта юкъерча гIулакхий, Нохч-ГIалгIайчен паччахьалкхен устройства дешаш. Съезде къамаьлаш дир республике бовзаш болча Iилмахоша, экономисташа, халкъа депутаташа, духовенства викалаша, Абхазерча, Черсий-Балкхаройшкахьарча, Дагестанерча, США-рча. Сиреча хьаьшаша. Моаршал луш шоай дош аьлар республике дахача кхыча къамий викалаша.

Ден повестка йийша яьначул тIехьагIа съездо дукха лоархIаме документаш тIаийцар къаман духовни, нравственни, культурни гIулакхаш юхаоттадара наькъий хьакъехьа. Нохчийн халкъага, НГIАССР дерригача халкъашка, Къулбаседа ХIирийчен, Дагестана, Грузе халкъашка, ерригача Къулбаседа Кавказа халкъашка, РСФСР халкъа депутатий аргIан йоацача II съездага, Советски Союза халкъашка деш дола кхайкаралаш тIайицар. Керттера документ — шийн проблемаш, кхыча халкъий хьашташ эша ца а деш, къестае дага долча нохчийн халкъа мукъален, нийсхон, къаман сийлен идеяш белгалъяьха бола дерригкъаман съезда соцам. Ю. М. Эльмурзаева Iобийшар из соцам.

ЧIоагIа йийшар сессе ден повестка. «Нохч - ГIалгIай АССР халкъа депутат юхаваккхара порядках» долча Нохч - ГIалгIай АССР Закона хьакъехьа» йиълагIа пункт дIаяккха раьза болаш къамаьлаш дир дуккхачар. ХIана аьлча проект массе сагIорахьара харжархоша йийца а йоацандаь, дукха кхсачамбоацараш долаш а йоландаь. Депутаташ Х.-А. **Бисултанова** дийхар нохчийн халкъа дерригкъаман съезда документаш сессе доакъашхошка дIакхайкадар. Депутата **Х. М. Дзейтова** дагадохийтар, хьалхагIа хиннача Лакхехьарча Совета сессе суверенитетах йолча Деклараце проект РСФСР II съезд хиллалца ювцаргьяц аьнна решени тIаийца хиннагIа. Нагахьа санна ден повесткана из юкъехьош яле, тIаккха хьалхагIа яь хинна решени юхайсаккхаш голосовани е еза. Предложени еннаяр Авторханов Iабдурахьмай Нохч - ГIалгIай АССР гражданстве юхаоттаварах дола дош ден повесткана юкъедахьа, **М. Зурабовна** хетар — суверенитетах йолча Деклараце проект ювцилга хьалхагIа «гергача истола» хьалхашка республика дахача дерригача халкъаша ювцаргйолаш ши кIира ха а йилла тIехьадаккхар.

Ерригa предложенеш йийца яьнначул тIехьагIа чIоагIйир ден повестка.

Цул тIехьагIа ден повестка керттера дош дувца болабелар депутаташ.

«Нохч - ГIалгIай Советски Республика паччахьалкхен суверенитетах» йолча Деклараце хьакъехьа» доклад йир НГIАССР Лакхехьарча Совета къамий политиканеи къамашта юкъерча гIулакхаштеи йолча массазарча комиссе председатела **А. М. Бугаева.**

Вай мехка революционни эргалонаш хулаш латтача исторически хана дах вай, аьлар цо. Халкъа юкъе оалаш да: «Лакхал юсташ хилча бухь тIа хьалвала веза. Никъ бусташ хилча, баь баккха беза из». Нагахьа санна тIехьашкахьа юхахьежача, тIаккха дог тийша ала йиш йолаш да, Советски паччахьалкхено дегIаухаш бIаьха никъ хьабена а низ бола дунен держава а хинна из дIаэтта а хилар.

Нагахьа санна хаттар оттадича: вай мехка халкъашта мегадий бокъонца шоай лоIам тIа а даьнна, дIаотта, тIаккха ала мегаргда, юридически мегад, цхьабакъда, мадарра аьлча мегадац. Тахан вайна, автономни республика халкъа депутаташта, исторически аьттув бенаб — суверенитетах дола документ тIаэца. ХIаьта нагахьа санна вай цунах пайда ца эце, халкъо вай кхетадергдац.

Дош лоархIаме хилар теркал а деш, НГIАССР Лакхехьарча Совета Президиумо укх сессе дувца оттаду «Нохч-ГIалгIай Советски Республика паччахьалкхен суверенитета хьакъехьара» Деклараци тIаэцарах дола дош.

Шоана махарра, кепайоазон тIа араьяха хиннай суверенитетах йолча Деклараце итт совгIа проекташ. Цар автораш бар халкъа депутаташ, политически партей членаш, къахьегама коллективаш, гражданий группаш а къаьст-къаьста нах а. Газеташ тIа кепатеха арадаьхадар республика гражданаша проектех лаьца яздаь шоашта хетараш. цар тIа дийцад цхьаццайола статьяш къоабалъеш дола дешаш а иштта замечанеш а. Ленински, Октябрьски районашка «герга истолаш» хиннад вай республика суверенитет мишта хилча бакъахь я яхаш цар шоашта хетараш дувцаш.

Уж документаш дийцад НГIАССР халкъа депутаташа а, республика Лакхехьарча Совета массазарча комиссеша, хIаьта царех лаьца шоай предложенеш а кийчъяьй. Хьалха а ваьнна аргда аз, царна хетараш укх тайпара да: Нохч - ГIалгIайче республикашщара, паччахьалкхенашщара шийн гIулакхаш договорий ларда тIа вIаштIехьдоахаш йола суверенни паччахьалкхе хила еза.

Белгалдаккха безам ба са, е Российски Федерацецара а, е Союзацара а гIулакхаш хоададе лерхIаш цхьаккха а ца хилар. Дунен халкъашта юкъерча правови нормашка хьежжа, бахача наьха дукхал, экономически потенциал миччa бесса яле а, халкъа гаранти хила еза цун суверенни бокъонаш толхае йиш хургйоацаш. Цхьанна а тайпара диктат вайна эшаш яц. Суверенитет — из да дерригa Iаьдал халкъа бе дахар. Из йизза е йизза йоацаш хила йиш яц. Суверенитет е йолаш хила еза, е йоацаш хила еза.

Сийлахь - боккхача Октябро, Советски Iаьдало шоай мукъагIа хила бокъо еннай вай халкъашта, перестройко таро еннай гIулакхаща из бокъонца чакхъяккха доладалара. Цу процессе шийн исторически дакъа лаьцад Терски областо, Горски АССР-о, Нохчийн автономни областо, ГIалгIай автономни областо, Нохч ГIалгIай автономни республико. Тахан а р а ди — 1990 шера 23 ноябрь Нохч - ГIалгIайчен халкъий керда паччахьалкхал хьахинна ди а хинна дIаотта деза.

Вай кхетаду гIалгIай халкъа дагадоахараш, цудухьа хьал а лоац къаман автономи, сталински репрессеш йолча шерашка дIаяьха территореш а чулоацаш. юхаметтаоттаяра хьакъехьа цо деха а доагIаш дIадехараш. Иштта хьаллоац вай бокъонаш юхаметтаоттаярен хьалхагIа хинна Ауховски район юха хьаяреи хьакъехьа ауховски нохчаша дIадехараш а.

Суверенитето республикана бокъо лургъя шийн дерригача Iалама рузкъанна, Iоаьча экономически, Iилма-технически, интеллектуальни потенциала доал де а шийн хьашт долча гIулакхашта из тIаерзае а, цу тайппара дIахо ше социально-экономически дегIайсалаяра дешаш пайданагIа йолча оагIорахьа къестаде а.

Суверенитетах йолча Деклараце дукхагIйолча проектийн хIаьта иштта ауховски нохчаша, негIаша, казачества Лакхехьарча Советага даьча дехарий чулоацам дIа а бовзийта, М. А. Бугаева белгалдаьккхар, Нохч - ГIалгIай (с нохчий) суверенни республико, нагахьа санна из дIакхайкаергхуле, цун территоре тIа дахача вокх халкъий викалий хьашташ эшадерг ца хилар.

Халкъа лоIам хьал а лоацаш, тахан укх сийлахьча трибунера, аьлар цо, раьза хинна вай дIакхайкае еза Нохч-ГIалгIай Советски Республика паччахьалкхен суверенитет, дIахье деза демократически правови паччахьалкхе хьае лаьрхIа воаш хилар.

Вай, халкъа депутаташ, аьлар пренеш дIайолаьча **С. С. Аюбова,** декхарийла да воашта малагIча тайпара паччахьалкхен суверенитет еза късастаде. Са безам дукхагIа тIабода нохчийн халкъа съездо тIаийцача решенешта, сона дагадоахк вай республике дахача дерригача къамий хьашташ. Сона дагайоахк гIалгIай халкъа проблемаш. Цудухьа, хьалхарча даькъе де дезар хьакъоастаде деза вай. Селхан Наурски районе вIашагIкхийтта хиннаб казакаш. Уж а хьеж вай сессе малагIа соцам тIаэцаргба - хьогI, яхаш. Из хила беза республике мел бахача наьха хьашташ кхоачашдеш. Аз кхетадечох, Деклараце эггара толашагIйола вариант — Российски Федерацена юкъе а долаш вай дисар.

Сабаре а долаш, халкъаца дага а даьнна де деза воаш дер.

ГIалгIай халкъо референдум чакхъяккхалца Деклараци тIа ца эцаш ютаялар, аьнна, республика Лакхехьарча Совета сессега дехар дир депутата **Х. М. Дзейтова.** ГIалгIай халкъа цIерагIа йола заявлени Iоеш цо. Цу тIа дIадех гIалгIай проблема нийсхон наькъаца къоастаелга, сталинизма шерашка Къулбаседа ХIирийченна дIаденнача гIалгIай лаьтташта шийн суверенитет дIакхайкаьча КъХIАССР Лакхехьарча Совета решенеш харцахьа лархIар.

Депутата **П. Г. Коломенске** сессага хоам бир негIий а казакий а съезд хиларах, хIаьта цига хиннарий лоIам, кхоачаш а беш, республика парламента дIайовзийтар цар тIаийца Деклараци.

Тахан ира латташ йолча гIалгIай проблемах цIаькха а дувц депутата **М. А. Зурабова.**

Вай эггара хьалха де дезар фуд аьлча, из да республике мел дахача къамашта цхьатарра Iалашдар. Тхона, гIалгIашта, принципиальни дош да: Нохч-ГIалгIайче РСФСР-а юкъейодаш хургья е хургьяц хар. Со хержачар сога хьайда хьааьннад: РСФСР-а юкъера арадалар оаха хьатIаэцаргдолаш дац, хIана аьлча цунна юкъе хилча гIалгIай проблема къоастаелга сихде йиш хургья, тIаккха тха йиш хургья дикагIа дегIааха.

Цу хьакъехьа кхы тайпа уйла йолаш вар НГIАССР а РСФСР а халкъа депутат **С.-Хь. М. Нунуев.** Нагахьа санна тахан вай суверенитет тIа ца эце, вай леладер наха кхетадергдац. Союзни а автономни а республикаш хьа мишта яьй, из деча хана фу принцип ларде лийцай кхетаде деза. Къаман-паччахьалкхен образованеш хьаеча хана волюнтаристски методаш лелаяьй, цар кхоачадаьд таханарча халача хьал тIа. Кагийча халкъашта хинна та Iеш, цох боккха бала хиннаб эрсий халкъа а. Деклараци кийчъеча хана саха уйла яьй республике дахача кхыча къамий а. Нохчий халкъ массаза а хиннад сабар долаш, хьаькъал долаш, дIахойодача хана а цу тIара даргдац из.

Суверенитет дIакхайкаелга тIехьадаккха йиш ца хиларах дийцар депутата **Х. А. Исаевас.**

Депутата **В. В. Богача** хетачох, из санна дола лоаркъаме документ тIаэцалехьа компромиссага, граждански машарга бода никъ лаха беза. Депутата хетачох, компромисс сенах латт аьлча, из латт республика РСФСР-а чуйодаш хила езарах. Цох гу цунна эрсий мотт бувцача наьха хьашташ тешшаме лорадара бола тешам.

Суверенитета хьакъехьа шийна хетар хаьдла хьаьлар депутата **Б. Д. Бахмадова.** Укх сессе дIакхайкаде деза, аьлар цо, республика шийн лоIаме а кхычарех тийша хIама доацаш а паччахьалкхе йолга, хIаьта цо гIулакхаш леладергда кхыча паччахьалкхен сбразованешца. Къамий викалашта цхьанна а тайпара эшам бергбац. Из аз депутата - нохчочо ях, хIаьта со хержараш дукхагIча даькъе эрсий ба.

Вайна, депутаташта, тIалатт республикера общественно-политически хьал лерттIа хилара хьалхара бехктокхам. Вай тийша да из дика хургхиларах.

Юха а депутаташа дувц гIалгIай халкъа балех. цунна чукъувлачох. Шоай бокъо хьалтIаяккха гIерташ дукхача шерашка гIалгIаша лоаттабеча къовсамах дийцачул тIехьагIа, депутата **И. А. Кодзоева** парламент тIахьийхар РСФСР-а юкъе а йоацаш, республика суверенитет тIаэцара сухал ца бара, хIана аьлча цо чоалхане доаккхаргда гIалгIай проблема къоастаелга.

Трибуна тIа ва депутат **Л. В. Усманов.** Республике бахача эрсех дукхагIчар кхетаду вай леладер, аьлар цо. Из сона ходелар паччахьалкхен суверенитет тIаэцара тIехьа нахага кулгаш яздайтача хана. Дуккхача эрсаша хьатIа а ухаш кулгаш яздора, уж тешар шоашта цхьаккха во хIама дергдоацалгах. Цхьа хIама къоастаде деза вай — Россена е Союза юкъегIоргда, е суверенни договораш дара тIехьа хургда. Вайна лов воай вахар дIаьхегIа хилар, республика тоаялар. Деш дар корта болаш де деза, эрсашта а вайнаха а духьала цхьакха хIама хургдоацаш.

Дош лу гIалгIай халкъа автономи юхаметтаоттаяра йолча Оргкомитета председатела **Б. М. Сейнароевна.** Нагахьа санна из РСФСР-а чу а ца йоагIаш, Нохч-ГIалгIай республика суверенитет дIакхайкайой, гIалгIай проблема къоастаелга нонагIо шеко йолаш хургда. ХIаьта цу хьакъехьа СССР Лакхехьарча Совета комиссе, шоана ховш ма хиллара, хаьдда решени тIаийнай. Вай дов хIама дац, нагахьа тха проблема къоастаергI о л а РСФСР халкъа депутатий Съезд хиллалца сабардой. Из вай дой, цох новкъостал хургда наха даим дага латта дош къоастадеча, вешта аьлча низагIа дIадаьха хинна лаьтташ юхадоахача.

Трибуна тIа ва халкъа депутат **В. И. Филькин.** Сийдола истори, шийн революционни, тIема, къахьегама традицеш йолаш да нохч-гIалгIай халкъ, аьлар цо. Дукхача къамех нах бах вай республике. Сона лов из шийн лоIаме хилар, цун шийн суверенитет хилар Дерригa халкъаш барт болча дезале дахалда.

Аз кхетаду, нохчийн а гIалгIай а халкъаща хьалхагIа лелаяь харцо дIаяккха езалга.

Шовзткъе итт шу да со республике ваха, цудухьа дукха хIама дага а доагIа, довза а довз. ДададоагIа сона, масала тIом хьалехьа парте Пригородни райком города Владикавказа юкъе хинна. ХIаьта из район ГIалгIайчен дог ма дий. Из район гIалгIашта юхаяла еза.

Мишта дергда - из? Тахан Осете шийн суверенитет тIаийцай, из йоагIа цун таханарча ерригача территорена а. Вай республикас а тахан къоастадергда шийн доазув хувца йиш йоацаш хилар дIачIоагI. а деш. ТIаккха гIалгIаех фу хургда? Со суверенитета тIехьа ва, бакъда, аз хьаллоац из дош сухалбаь къоастадича гIалгIай автономех дола дош къоастадара керда халонаш хьахургья, яхаш гIалгIаша дувцаш дар. Сона хетачох, суверенитет тIаэцара сабарде деза вай, из цхьаннахьа гIоргьяц.

ХIаьта нагахьа санна суверенитетах йола Деклараци хIанз тIаэце, вай республика РСФСР-на чуйоагIаш хила еза. Союзни договор дергда е дергдац — из халкъо ше къоастаде деза.

Дош дех депутата **Ш. А. Альмурзаева.** Тахан Лакхехьара Совет ше малагIа никъ лаьцача бакъахьа ба ховча хьале эттай. МалагIа позици лоацаргья вай правови паччахьалкхе салаш дола цIа хьалдара лард йоллача новкъостал дара? Цу 15 проектах цхьа проект харжа езар, е царна юкъера дикадар мегаргдар хьаьзца дезар. Со теш, республика суверенитетах дола Деклараци тIаэцар кхыча халкъащара вахаре лоархIаме дола бувзамаш хьоададар доацилга, вешта аьлча, вай кортамукъаленга гIолла бокъонца йолча интернационализмага кхоачаргда.

Со теш, вай долча цIаккха а къамашта юкъе ца тоамаш дувлаш моттигаш нийслург ца хиларах. Республикера общественно - политически хьал тоадара гIо ду нохчийи гIалгIайи хьаькъало, сабаро. вай парламента чакхйоахача нийсача политико.

Укхаза дукха дувц гIалгIай дешах лаьца. Нийса дувц, аз а хьаллоац гIалгIаша автономи меттаоттае яхаш. деш дола дехар. Цхьаболчарна хета тарлу вай Лакхехьарча Совето из дош къоастаделга юхатетташ санна, е цу гIулакха вIалла новкъостал ца деш санна. Иштта хетар харцахьа да. Лакхехьара Совет, е вайх цIаккха а бехке вий вежарашка из во кхачарах? Вай тIаийца дац-те союзни кулгалхошка, РСФСР парламентага, Къулбаседа - ХIирийчен Лакхехьарча Советага гIалгIай халкъо нийса, доагIаш дIадехар теркалделга а лораделга а дехаш дола кхайкаралаш. Нохчийн халкъ бехке дац царна из хьовзам хиларах. цудухьа, из бала ла безаш дац. Цун а ма йий шийн бакъонаш, царех цаI шийн кортамукъаленга кхачара бокъо.

Цудухьа, Деклараци тIаэцача хана республике дахаш долча дерригача халкъий хьашташ теркалдергдола никъ белгалбаккха беза. Сона хетачох, вай суверенитетах йола Деклараци автономи дIаякхалехьа хинна лаьтташ чу а лоацаш тIаэца еза. Суверенитет дIакхайкае еза Пригородни районе а вайгара дIадаьхача кхыча лаьтташка а. Аз Къулбаседа - ХIирийчен Лакхехьарча Совета сессе тIаийца решени харцахьа лоархI. хIана аьлча, цу тIа гIалгIай лаьтташ хьоахадеш хIама дац.

Сунженски райсна эттача чоалханерча общественно-политически ситуацена хетадир шийн къамаьл халкъа депутата **М. А. Гушакаева.** Цунах ца дувцаш Iе йиш яц, аьлар цо. Нохчийи гIалгIайи — цхьа халкъ да, царна юкъе доазув хиннадац. ХIанз дувц Сунженски район хургйолча ГIалгIайчен юкъе яха еза, яхаш. Станицашка собранеш чакхйоах, цига дувц территориальни дешаш. цхьайолча хана гIулакх дIа-хьа еппараш ярга кхоач. Из гIулакх цхьан когатIа даккха деза, бе-бе хетараш хабараш хургдоацаш. Хургйола гIалгIай паччахьалкхе 1934 шера хиннача доазонашка хьакхолла еза, аьлар депутата М. А. Гушакаева.

Деклараци тIаэца эшаш хиларах дийцар депутата **Г. Г. Жукова.**

Зале латтача микрофонашта аргI-аргIагIа тIа а ухаш депутаташ деш долча къамаьлашка ладийгIача гуш дар цу дувцача деша хьакъехьа берригаш сагота болга. Эмоциональни а цунца цхьана чулоацам болаш а къамаьл дир халкъа депутата **Л. И. Хацнева.**

Вай укх денга кхача гIерташ бIаьхен халеи никъ баьб, аьлар цо. Суверенитета а паччахьалкхен устройства а дешаш къестаде бокъо еннача вай сессе тахан хьахьокх республике дахача дерригача халкъашта дага дсахкен сатувсен хIамаш. Формально вайна из бокъо еннаяр, революци яьккхачул тIехьагIа Россе халкъий бокъонех йола Деклараци тIаийцача хана. Цхьабакъда, хIанз мара бокъонца из бокъо хургьяц вайга. Сенна ях аз кхы тIехьа ца а доахаш республика суверенитетах йола Деклараци тIаэца еза? Мадарра аьлча, Iилманхошеи юристашеи оттаь РСФСР Конституце проект Iойийшача аз кхетадир, из хьалха санна автономеш шоай лоIаме хиларах йола бокъонаш эшае лерхIаш хилар. Къаьстта со раьза хиланзар йиълагIча статьяна, цу тIа йоах, федеративни территорес республика статус тIаэца йиш я, нагахьа санна, цун экономически дегIаяра боарам РСФСР-ра новкъостал деха ца дезаш хуле.

Тахан аз кхаж тсес Союза субъект санна йолча кортамукъален суверенни Нохч-ГIалгIайчен республика тIехьа. Цхьабакъда, из лоархIаме документ тIаийцача гIулакх чакхдалац — из республике даха дерригa халкъаш могаш - маьрша, иразе дахара хьалаш хьакхоллара тIаберзабаьча чулоацамца хьалдиза деза. Вай экономика всай рокфеллерех, мафех, коррупцех Iоцiенъе еза. Вай всай вахарера дешаш, республике дахача дерригача халкъий хьашташ теркал а деш, правови кIийлен тIа къестадайтарга гIерта деза.

Къамаьл де дош эц РСФСР халкъа депутата **И. Ю. Костоева.** Цо аьлар, хIанз кийчъеш латтача РСФСР Конституце проекто цхьаболчар хьашташ дизза кхоачашдергдац, яхаш хеталга кIал кIийле йолаш дац. Духхьал федеративни договор ларде лаьцачул тIехьагIа мара хьожаргбац РСФСР халкъа депутатий съезде лаьрхIа да репрессеш я хинна халкъех дола Закон, тIаэцалга, цудухьа цхьаккха б а х ь а н дац РСФСР-а юкъера вай арадовла сихдалара. Цхьаккха а да, нохчийи гIалгIайи халкъаш арадахар бахьанца хIанз а лерттIа, когаш тIа эттадац. Къулбаседа - ХIирийченна пайда а беш, цхьан хана дIадаьха лаьтташ духхьал гIалгIай хинна ца Iеш, Нохч - ГIалгIайчен лархIа доагIа. Цудухьа, нохчийн а гIалгIайн а шоайла цхьогIо йолаши барт болаши хила беза.

Трибуна тIа воал терски казачества Наурски отдела атаман **А. Г. Луганский.** Цо Iоеш терски казакаш шсай суверенитет хьаяра тIехьа хилара хьакъехьара Декларации.

Деклараци тIаийцачул тIехьагIа РСФСР-ча а Союзацарча а юкъмоттигах долча дешага хьожаргда тхо. Паччахьалкхенна юкъе цхьаькха паччахьалкхе хила йиш яц. цудухьа, дерригача дешашка договорни кIийлен тIа мара хьажа йиш яц. Цох лаьца шийна хетар аьлар депутата **О. Р. Исламова.** — Нохчийн а гIалгIай а йизза бокъо я шсай суверенитет хила. Вай республика укхаза бахача нахага диллача, дуккхача къамех латташ я, цудухьа, вай дерригаш а воайла барт болаш хила деза. Цу хьакъехьа нохчийн халкъа съезде чIоагIа нийса аьлар къамаьл даьча цхьан саго, къорIа дIадеххача бесса даха деза — сатохаш, саг везаш, из лоархIаш. Вайнаьха оамалаш теркал а еш, эрсашца, гIалгIашца, негIешца, казакашца. кхыча къамех болча нахаца дахарг а да, йизза правовой паччахьалкхе хьа а ергья.

Хургйолча суверенни республиках цIи тиллара дош дувцача хана депутаташа **Т. А.-К. Алаевен, Х.-А. М. Бисултановен** предложени елар: Нохч - ГIалгIай Республика, аьнна, цIи тиллача бакъахьа хеташ.

Со нохчийн къаман воI ва, белгалдаьккхар депутата **Х.-А. М. Бисултанова,** цудухьа цун хьашташ дизза кхоачаш деш мел дар аз хьал а лоац. Нохчийн халкъа съезде белгалдаьхар тахан цунна дага мел латта дешаш. Тайптайпарча хабарашка ла а ца дувгIаш, вIашагIкхета деза вай. Деха кьовза йиш яц вай, процессаша вайна лостам телаш хила йиш яц. царна вай тела беза лостам.

Къулбаседа Кавказе эггара доккхагIчарех цаI да вай халкъ, цудухьа вежарашха дола халкъаш вайга хьеж. Вай тIаэцаргйола суверенитет а вайна меттел, дерригача кавказски халкъашта влияни еш хургья.

Депутата предложени лу республика цIера юкъера «Советская» яха дош дIадаккха, аьнна. Мел эша хьалаш хьахиларца Нохч-ГIалгIай республика суверенитет дIакхайкае ха хьаэттай.

Республика территоре тIа керттера закон хила деза вай культура, халкъий традицеш теркал а еш, хIаьта лакхера законаш Iочутелга дIадаккха деза.

Депутата хетачох Нохч-ГIалгIайчен территоре тIа хила еза суверенитет, хIаьта из я гIалгIашен нохчашаькхашен ювцаш йола территори. Уйла е мегаргья негIий проблема къоастаяра а.

Метта проблемех дийцар депутата **А. Б. Садаева.** Цо аьлар, зIамига къамаши халкъаши цхьатарра бокъонаш йолаш санна цар меттай а цхьатарра бокъонаш хила еза. ХIана аьлча, сийлахь доккха къамаш дале шоллагIча сортах дараш а да, цу тайппара, сийлахь-доккхен шоллагIча сортахи метташ а хул. Автономни образованешка метташ, шоаш паччахьалкхен ца хиларга хьежжа, болх ца бу метташ дар. Нагахьа санна паччахьалкхено къам, а къаман культура лоархIе, цо лархIа еза цун территоре тIа цу халкъа меттах, паччахьалкхен меттах санна, пайда эцара бокъо а. Цо белгалдаьккхар, Нохч - ГIалгIайчен суверенни республика территоре тIа эрсий мотт паччахьалкхен а боацаш, халкъашта юкъера мотт мара лархIа йиш яц, аьнна.

Сессе шийн къамаьл деш депутата **У. М. Льянова** керттера теркам тIабахийтар Нохч - ГIалгIай республика РСФСР-а юкъейоагIаш хила езара. Из Федерацена а Союза а юкъера араялар, цунна хетачох, ниисса дац эггара хьалха экономически оагIорахьара. ХIанзарчоа республика таро яц шийн низашца кхачан продукташ Iалашъе. РСФСР-о шийн бюджетера цунна хьахец бIаьш эзараш тоннаш продукташи бIаьш миллионаш сома маьха капвложенеши. Политически дешаш къестадеча хана йицъялийта йиш яц экономика — укхаза дерригa а вIашагIъийнад.

Цхьабакъда, кхетадеш махилара, из шийн халкъ кхачан продукташцеи халкъа хоатташ долча товаращцеи Iалашде республика таронаш яц яхилга дац. Вай катехха айе еза общественни производства культура, къаьстта лаьтта леладара, культура а айеш, белгалдаьккхар депутата У. М. Льянова.

ДIахо цо хьоахайир гIалгIай халкъо шийн паччахьалкхе меттаоттаяр хьадехаш йола Деклараце проекта 16-гIа пункт. М. У. Льяновна хетачох, из кхы а хаьддагIа хила еза, къаьстта гIалгIашта юхаяла еза территоре белгалдоаккхаш дола йоазув IотIа а тохаш.

Депутаташа даьча дуккхача къамаьлашка белгалдоаккхаш цхьа керттера хIама да — суверенитетах йола Деклараце тIаэц республике мел дахача халкъий хьашташ лорадари уж бокъонца политически, экономически, социально - культурни дегIадоаладарап эша хьалаш хьадар дукха. Из дийцар депутата **В. Т. Сагаева.** Нохч-ГIалгIайчен халкъ — из нохчийи гIалгIайи хинна ца Iеш, цунна берригa а гражданаш. Республика дуккхача къамех латта халкъ да цун суверенитет лелаергьяр. Паччахьалкхен Iаьдал цо кхоачашду Конституце кIийлен тIа викалий органашка гIолла.

Иштта дIаяздаьд, аьлар депутата, тахан вай тIаэцаргйолча Деклараце проекта тIа. Из йийца а йийцар, цхьатарра массане мога а йир законодательства, законнестеи правопорядкаи дешаех йолча комиссе заседанешка.

Таханарча сессе депутаташа шоашта тIалатта боккха бехктокхам кхета а беш ювца еза статьяш, уж шоайла духьале еш хургйоацаш. Из дагакхаба деза статьяш ювца доладелча. Нагахьа санна Республика суверенни яле, цо дакъа лаца йиш яц, ювцача проекта 14-ча статьяс маяххара, РСФСР вIашагIйоллача. Кхетадеш да. дош Россеца къастарах дац. Бакъда, республикашта юкъера гIулакхаш договоращца леладе деза.

Бакъда, юххьанца вайна даха хала хургда. 70 шера халкъа юкъе иждивенчество кхеяьй вай, республика экономически йIаьхий хилийтара эша хьалаш хьа а ца деш. Цу дерригне Нохч-ГIалгIайче социально дегIаахара даькъе РСФСР-е тIехьарча моттигашка нийсъяьй.

Хетаргахьа, вайна хIанза новкъарленаш ергья, экономически блокада е тарлу. Цхьабакъда, вай воаш Iомадала деза болх бе, республика производительни низаш дегIадоаладеча нийса решенеш тIаийе а гIулакхаш леладара тIехь бехктокхаме хила а.

Деклараци тIаэцаро гIалгIаша сттадаьча деша новкъарле ергья, яхаш къамаьлаш хоз сессе. Царна со раьза вац. ГIалгIайчен автономе хьаяра акт тIаийцар Союз ма йий, цудухьа из хIана а союзни боарам тIа къовстаде деза. Со раьза вац вай союзни паччахьалкхе йоаш латт, яхаш къамаьлаш дерашта а. Хала да этта хьал — из бакъда, амма Советски Союз чIоагIлургья, кердача, правови кIийлен тIа вIашагIйолларгья.

Тахан мехка хулаш латтар дайде дезац. Цхьабакъда, сона хетачох, кхоаненга бIубенна хьежа деза.

Вай республика халкъаш аз тIахьех шоайла цхьоагIон вошали чIоагIдара. Нагахьа, санна нохчий, гIалгIай е кхыча халкъа цIерагIа къамашта юкъера отношенеш толхае дагаволаш саг вале, цунна дIахайта деза, вай из чакхдоалийтаргдоацилга. Иштта кхераме да къамашта юкъера, тайпашта юкъера къовсамаш а. Дерригача халкъашта юкъе барт бар — из я вай суверенни республика дIахо дегIайоалаяра кIийле.

Дукха ха яьккхар М. А. Бугаева доклад ювцаш. Из кхетадеш да: исторически сессе ден повестка тIа лаьттар дукха къамаш дахача республика халкъий вахаре боккха лоархIам бола дош дар — суверенитета хьакъехьара дош. Из доагIаш Нохч-ГIалгIайчен хIара гражданина, зале багIача халкъ хержараша шийн лоIам хьагойташ волча хIара харжархочоа. Укхаза чIоагIа вIашагIдагабовла безаш бар, цудухьа зале юкъ-юкъера докладах йола пренеш совцийта, яхаш оазаш хозар, бакъда голосовани яьчул тIехьагIа дуккха дукхагIболча депутаташта ловш хиларах цу тайпара предложени хьаллацанзар.

Трибуна тIа хьал тIа а бувлаш шоашта е депутатий группана хетар, Х. М. Дзейтова санна, е шийн харжархошта хетар, масала, Х.-А. М. Бисултанова, кхыча депутаташа, сессе дакълоацараша санна дувцаш, ма дарра аьлча хьа а кхеллар коллективно хьа а дир дукха йоккха йоацача дукха къамаш дахача вай республика кердача паччахьалкхела сурт-сибат, цун кхоане. Цудухьа къамаьлаш дикка дог тохадолийташ, хьаькъал долаш, дерригане уйлаеш дар. Къаман дош мел кIоарга да, из харц даьлча цо мел чIоагIа дега чов ю кхета а деш, шоашта хетар хьаолаш а из чакхдаккха гIерташ а, къамаьлаш даьраша доаггIача тайпара нийса кхетадора оппоненташа дийцар а.

Кхы шийл даккхагIа доацаш керттердолчох яр хинна дискусси — мишта даьхад, дахаш да, дахаргда дIахо шоай республике, мехка. Кертерьярех услови — экономикеи социально-клуьтурни сфереи хьалхашка латта декхараш кхоачашдеча республика шийн лоIаме хилар. Цхьабакъда мелла дукха тайптайпара уйлаш яле а цхьанне а дувцацар укх тайпара хIама бакъдара чIоагIа шоаш бехктокхаме ца лоархIаш: республика территоре тIа бахараш санна берригача мехка дахараш а, альтернатива йоацаш цхьоагIо йолаш даха дезилга. ЧIоагIа чоалханеча общественно - политически ситуаце нийсденнад вай из ца кхетаде вай йиш йоацаш.

Долче, нийсазлагIа хержача республика Лакхехьарча Совета йиълагIча аргIана йоацача сессе пренеш дIахо йихьар.

Трибуна тIа ва депутат **С. А. Арбиев.** Тахан вай дувцаш дар лоархIаме документ да — Нохч-ГIалгIайчен суверенитетах йолча Деклараце проект, долче цун кортмукъаленахи демократехи, цун территоре бIарчалах, цунна чудоагIаш хила деза законагIа доацаш нохчийи гIалгIайи Iобахьийтарах дIадаьха лаьтташ а. Дукха йоккха йоацача вай республике дукха къамаш дах, хIанз вай декъадала йиш яц: е гIалгIайи нохчийи, е казачество, е кхыдола халкъаш, аьлар дIахо С. А. Арбиева. ВIалла а хила йиш яц мехка тайп-тайпарча регионашка къамашта юкъе цIур бехкарашта тара хила гIерташ. Цунах цIаккха а хургдац дикадар. Халкъа кица да, хьаькъал долча наха наьха опыт Iомаю, хIаьта хьаькъал доацараша — алхха шоай гIалаташ Iомаду. Укхаза гIалат вала геттара атта да, цу тайпарча къамашта юкъера гIулакхаш санна долча деша тIехь, бакъда из гIалат дIадаккха хала да. ХIаьта нохчийи гIалгIайи халкъаша шоай лоIаме хила бокъо я яхаш хилча, из мога а деш хьаллаца доагIа. Из дац уж вIашагIкъаста гIерт яхилга. Вай — дулхахицIийхи вежарий да, вIаши къоастаде йиш йолаш а дац. Цхьан халкъа а вокх халкъа а къаман паччахьалкхен юхаметтаоттаелга — из алхха царца хьалха лелаяь харцо дIаяккхар мара дац. Из чакхдаьккхачул тIехьагIа нах-м юха а дIахо доттагIал чIоагIдеш ма хургбий. Цудухьа халкъашта-вежарашта юкъе территориальни, е кхыча проблемашта тIагIолла цхьаккха ультиматумаш хила йиш яц.

Республика ше кхаба могаргдолаш я е яц яхача дешах аьлча, депутата тешшаме белгалдаьккхар, къахьегара тIера долча халкъо мел могар дергда республика экономически кризисана кIалхара яккхараи дикагIйола кхоане цунна Iалашъяраи.

Вай массава а вIашагIтехав цхьан гIулакхо, цхьа проблема я вайна дагайоаллар — республика суверенитет. ХIаьта фуннагIа-моллагIа «Лакхехьа» дувце а, хIара депутата эггара керттера «лакхехьа латта» организаци — из цунна харжархой, вай халкъ. Цу дешаца дIадоладир шийн къамаьл депутата **Р. З. Караева.** Цунна хьалхашка дала деза вай эггара хьалха вай тIаэцаргйолча решенеех дола жоп.

Деклараце проекташ дукха кийчъяь хиларо хьахьокх суверенитетах дола дош республике мел бахача наха дагалатталга. Массазарча комиссеш заседанешка, депутатски группашка йийцар уж, Лакхехьарча Совета Президиумо кийчъяь проект а ювцаш санна. Цхьабакъда, депутаташта хетачох, хьачутийннача проекташцара ерригa а дикагIйола предложенеш юкъеяханзар тIеххьарча варианта, цу тIа корайинзар цхьаболча халкъа хержараша тийна хинна маьхе предложенеш а. Р. З. Караева хетачох, суверенитетах йолча Деклараце проектех эггара дикагIа лархIа еза РСФСР а НГIАССР а халкъа депутат С.-Х. Нунуева кертте лаьттача инициативни группас кийчъяьр. Къамаьл даьчо дийхар ювцача Деклараце проекта 4 статья «нунуевски» проекта 4-ча статья тIара дешашца ювца йолаяр: «Нохч - ГIалгIай ССР гражданство цун суверенитета хиланза дардгдоаца дакъа да». Цо яхачох, терналде деза альтернативни проекта тIара укх тайпара мттIараш а: «Нохч-ГIалгIай ССР Законаш кхоачашдара эггара лакхера надзор чакхйоакх республика Лакхехьарча Совето хьожавеча Нохч-ГIалгIай ССР прокурора».

ГIалгIай халкъо цунна исторически Даьхенна чуйоагIа шийн территори юхаехаш хилар хьал а лоацаш. цунца цхьана, депутата аьлар, из проблема къоаста а ца еш тIехьатетталга РСФСР-ца договор оттадара Iаткъа йиш йоацилга. Вай договор оттадергда шийн лоIаме суверенни паччах ь а л к х е санна. Цунна хетачох, таханарча сессе Деклараци а ца эцаш, Нохч-ГIалгIай республика суверенитетах дола Закон тIаэца дезар.

Зале гулбеннача берригача наха дагайоахкача проблемаех дола хьадда, конструктивни къамаьл дIахо дир СССР халкъа депутата **Л. Д. Магомадова.** Из а Iийнзар гIалгIай халкъа балах ца дийцача.

Союзни лоархIам болча депутатски форумашка дакъалоацаш, аьлар Л. Д. Магомадова, со теш хилар республика Лакхехьарча Совета, правительством вай вежаращца гIалгIашца сталинщино нийсдалийта политически гIалат тоадара дош цIенхаштан цахаддашен увттадеш. Из проблема мел хала яле а, мел гаьна йсах а, теша веза къоастаергхиларах. Цунах тешам лу перестройкас, бакъдола гIулакх кхыча мехкаша а эггара хьалха вежарий долча нохчийн халкъа а хьаллацаро.

Вош воаца воша, ткъам боаца лаьча. Со, нохчо, гIалгIай боацаш вахарах вахар хеташ вац. Вай массе а хана дIа-хьа новкъостал деш, воайла хьаллоацаш хьадаьхкад. Балаш а дикадараш а цхьана лайнад, дийкъад. Вай царца цаIаш да овлаш. Со, масала, тайпах чIинхо ва. ГIалгIашта юкъе а ба цу тайпагIа бол нах. ХIаьта цхьанне а цIаккха а вIаштIехьдаргдац вай халкъашта юкъе цIур болла, цар доттагIал дохаде.

Бакъдар дийцача, тIехьарча хана гучабаьннаб къаман автономеш меттаоттаеш хуле ханал хьалха, доазонех лаьца къамаьлаш де баьнараш. Хетаргахьа, уж геттара сихбеннаб, вай къоастаде йиш яц.

Нохчийн халкъа съездо кхайкадаьд Нохчийн республика хьайича бакъахьа да, аьнна. Бакъда, из дац тхона тхоай вежарий гIалгIай е кхыча къамех бола нах бищ лургба яхилга. ХIара халкъ, хетаргахьа, къаьстта доахалургдар, цхьабакъда, дикагIа хургда оагIох оагIув а теха, вай вахара юкъара проблемаш къеста а еш цхьана даьхача.

Аз дукха уйла йир, малагIа суверенитет я вайна эшаш яр. Iкъарчоа со тIехьа вар вай суверенни рес-

ХАЛКЪА ЛОIАМ ХЬАЛ А ЛОАЦАШ

(Йистедоалар. Доалалур 2-ча оагIо тIа).

публика РСФСР-а чуйоахаш хилара. Бакъда, РСФСР Лакхехьарча Совета цхьадолча документий проекташ йийшача, сона гучадоал, кортамукъале ялара цигача хьоадеш а доацилга. Къаман деташ къестадеча союзни парламента а хаьдда хIама доацилга зувш аз вывод ю, Нохч-ГIалгIайче шийн лоIаме суверенни пачхаьалкхе хила езилга. ГIалгIай халкъа викалаш а тIехьа ба Нохч-ГIалгIай республика.

Шийн лоIаме а цхьаннех тийша дсацаш а хилча, вай халкъо бицболийтаргбац Дагестане баха нохчий. Аз кхетадечох, вай цун Лакхехьарча Советага обращени тIаэца еза.

Вай интернационалисташ да, хIаьта цхьанне а бокъонаш IотоIае дахкац, е ногайций, е гIал-гIазкхий, е эрмалой, иштта дIахо а. Цхьанне а территореш чулаца дахкац.

Республике шийн лоIаме къоастае езача экономически проблемаех лаьца аьлча, укхаза деррига а дуненна юкъе лелача маьхашка хьежжа юха лархIа деза, тIаккха хьинаре рыночни отношенешка довла деза. Тахан кхыбола никъ бац, дукхагIа гучадаккха деза вай гIулакх леладе хар, хьинареи предприимчивостеи. Укх чоалханеча хана республика экономически ерзаяра хаьдда программа кийчъе еза. Цу гIулакха хьагулабе беза берригa а Iилман ниэ, кхыча республикашкара, беза кхыча мехкашкара а новкъосталла дийша экономисташ хьа а бехаш.

ХIаьта тахан, хьакъалца, эза, Нохч-ГIалгIайчен дерригача а халкъашта мегаргйола решени тIаэца Дала нииз лолба вайна.

Цул тIехьагIа Д. Г. Завгаева къамаьл де дош лу НГIАССР халкъа депутата **Ю. А. Черновна.**

Керттерча даькъе сенна гонахьа я таханарча сессера дискуссеш? Уж я Российски Федерацена юкъегIоргйолаш е йоацаш хила еза республика тIаэца суверенитет, яхаш. Дувцаш да кердача Конституце проекта тIа автономни республикашта шоай лоIаме а шоай мукъагIа а хила бокъо лац, яхаш. Е из бокъо лу, бакъда, йизза йоацаш.

ХIаьта новкъостий из-м дуккхьал проект мара мичай. Из хIанз а ювца езаш а, тоае а тIатохараш де а дезаш ма йий. Цудухьа, РСФСР Лакхехьарча Совета политиках йола тIеххьара выводаш е хьалха да, аьнна хет сона. Вай суверенни республика РСФСР чуйоагIаш хилар дикагIа деций вайна? Из дош иштта къоастадича бакъахьа хетача депутаташта тIехьа ва со. Аз депутаташкара цIаькха а дехар ду, хоадам бола решени тIаэцалехьа дикка уйла яр. Масала, Къулбаседа - ХIирийчено Россена ше чу ца йоагIа суверенитет таIийца хилча, РСФСР могаргдац цун хьашташ лораде из къаман республика шийн цхьа дакъа долча хана санна. ГIалгIай халкъо дIадехар кхыча депутаташа санна дика кхетадеш да депутата а: республика шийн территорех цхьа дакъа доацаш йисай, цудухьа вай цхьана къоастаде деза 1934 шера хиннача доазонашка хьежжа ГIалгIайче меттаоттаяра дешага.

Трибуна тIа ва СССР халкъа депутат **Х. А. Фаргиев.** Цо дийцар гIалгIай халкъа йоакхонах, из нохчаша санна республике а мехка а дахача кхыча халкъаша а хьаллоацаш хиларах. Цунца цхьана дог тохаденна дийцар, къаьстта вошал долча нохчий къамо дикагIа шоаш хьаллоацалга а дукхагIа шоай теркам бича а, гIалгIашта хеташ хиларах. Шийн йиш йохийташ хIама да аьлар цо халкъа депутатий моттигерча Советий сессей балхах лаьца ма дарра ховш ца хиларахи, иштта гIалгIай сходашкеи митингашкеи дувцачохи тайп - тайпара йоахараши, хетараши дувцарах наха юкъера тешам боабеш хилар.

Цу событешта юстара латтача информаце массови средствиех а бехк баькххар депутата. Нестеровски яхача станице республикерча ерригача халкъа Советий гIалгIай депутатий хиннача собранех а дийцадац прессо. ХIаьта цун решенеех ма дарра ховраш а кIезига ба, нохчашта а пайдане хургдола юкъара балеи дагадоаллари дийцар цига. ХIаьта цига дийцар харц де гIерташ, шоашта дагадеххар дувцаш бола нах а нийсбелар.

Депутата Х. А. Фаргиева Iойийшар гIалгIай депутатий собране Республика Лакхехьарча Советага тIайийца резолюци. Цу собране дакъалаьцараштa хетачох республика Лакхехьарча Совето пачхаьалкхенга дIахайта деза гIалгIай къаманна экономически, политически, культурни центр Тийрка аьтта оагIорахьа хинна г. Орджоникидзе (Владикавказ) 1933 шереи, Къулбаседа - ХIирийченна болча пайдан духьа гIалгIай территори 1957 шера дIаяккхарахи хинна зе меттаоттаде дезаш хилар. Нохчийи гIалгIайи къаманна вай арадахарца хинна зе собране дакъалаьцачарна хетачох пачхаьалкхено меттаоттаде деза.

Иштта а вешта а дукха къамаьлаш дар нохчий халкъа къаман юкъарча съездаца дувзаденна. Трибуна тIа яьннача НГIАССР Лакхехьарча Совета халкъа депутата **Г. В. Эльмурзаевас** хоам бир, цун балха юкъе дакъалоацаш хиннарех 15 депутат укх зале вагIа, аьнна. Уж чIоагIа доккхал деш ба иштта шоай сий ларах. Депутата аьлар, съезде дакъалоацаш хиннараш Нохч-ГIалгIай республика суверенитетах йола Деклараци тIаэцара тIехьа бар.

Дийцача къамаьлий итог еш **Д. Г. Завгаева** белгалдаькхар, хIара халкъ самоопределенен бокъо йолаш хилар. Лакхехьарча Совета дукхагIболча халкъа депутаташа тахан белгтала хьаьннад: республика статусах дола документ тIаэцара хьакъехьара дош тIехьадаккха йиш йолаш доацилга.

Мехкарча общественно-политически хьалах дувцаш Д. Г. Завгаева белгалдаькхар из чоалхане долга. Мехка тIаэттар политически экономически вахара ерригa сфераш кердаяха езаш хала ха я. Къаьна яр кагъеш керда структура хьаеш латт, хьалхашка латта декхараш кхоачашдара эша керда наькъаш лохаш да. Долаш дар бокъонца довзаш хила деза, цхьабакъда дог эккха а йиш яц.

Перестройкас халкъа сакхетам чIоагIа лакхбаьб. Тахан Лакхехьарча Совета аргIан йоацача сессе Нохч-ГIалгIайчен суверенитетах йола Деклараци тIаэцаргья вай. Цун халкъа чудоагIача дерригача къамаша — нохчаша, гIалгIаша, эрсаша, ногайцаша, эрмалоша, кхычар — вай дувцаю кхетадергда, нагахьа санна вай тахан кхетадаьр царга дIакхачийта вайна моге. Халкъа депуташ каст-каста шоай хархархоща вIашагIбеттабала а республика парламенто тIаэцача дерригача документий чулоацам царна дIабовзийта а вайна моге.

Деклараце проектах йола юкъара пренеш чакх а яьха. Из лоархIаме документ статьяех дувцилга дIадоладир депутаташа. Миштта цIи йоаккхаш хургья республика яха дош дувцаш дIайолаелар ира дискуссеш. Депутаташа **А. М. Бугаева, В. А. Куценкос, В. В. Богача,** иштта кхычар дийцар Лакхехьарча Совета Президиумо енна Нохч - ГIалгIай Советски республика яха цIи ютилгах. Цхьабакъда, из хьаллоацараш а духьала бараш а меллаб хьежачул тIехьагIа, гучадаьлар дикка дукхагIа бола депутаташ Нохч-ГIалгIай республика яха цIи цунах тиллара тIехьа хилар. Иштта яь решени хьаллаьцар зале багIараша чIоагIа тIоараш а деттаьш.

Хьалхарча статья редакци ювцаш дIайолаелар дискуссеш. ГIалгIай автономи юхаметтаоттаяра йолча Оргкомитета председатела **Б. М. Сейнароева** аьлар, шин къамах латташ йолча пачхаьалкхене уж цхьатарра бокъонаш йолаш хила деза, дувцар да кадровой политиках, республиках цIи дIаяхийташ шин къам социально - экономически даькъе дегIаахар нийсхон принципагIа чакхдаккха деза. Къамаьл дечунна хетачох дукхьал цу принципах кот гIортолга ю пачхаьалкхенна чудоагIача цивилизованни мехкарча халкъаша. Из хьаллоацаш къамаьлаш дир депутаташа **С. М. Бекова, Х. М. Дзейтова, М. А. Зурабова,** «паритет» яха термин бе башха ца хеташ лархIа йиш йоацилга дIа а хайташ, укх хьале паритет бокъонца йола нийсхо яхилга дац. Кхаж тессача Б. М. Сейнароева предложени чакхъяланзар.

Къаьстта ира йийцар 14-гIа статья, цу тIа йоах Нохч-ГIалгIай республика демократически общество хьаяра, халкъбоахама комплекс толаме болх беш хилийтара,, кхерамзле оборона, арахьара политика Iалашъяра нийсхои самоопределенеи е къамий бокъонаш хилара принципаш тIа дIа а доладеш, кхыча республикашца цхьана дакъа лоац цар Российски Федераци вIашагIйоллача, союзни договора ларда тIа ССР-а Союза юкъе а долхаш.

Депутаташа **И. А. Кодзоева, А. - Х. Х. Аушева, М. А. Зурабова,** кхычар сессега дехар дир гIалгIай проблема къоастаяйтара, гIалгIай халкъагара дIаьккха территори юхаяллийтара Нохч - ГIалгIай АССР Российски Федерацена юкъе гIоргйолча редакцех из статья тIаэцалга. Депутаташ **А. К. Гириханов, С. - Х. М. Нунуев, А В. Усманов, Л. С. Умхаев, А. А. Осмаев, Б. П Тамаров,** кхыбараш раьза хиланзар иштта оттаьлча деша, кийчдеш долча Российски Конституце тIа федерапе субъекташ цхьатарра бокъонаш йолаш лоархIаргьяц, автономешца договораш де лаьрхIа а яц, яхаш дар хьалха а доахаш. ХIаьта гIалгIай проблемах аьлча, из цхьаннена а къоасталургйолаш яц пачхаьалкхен бокъоний нормашка хьежжа Нохч - ГIалгIайчени Къулбаседа ХIирийи шин республикана мара.

Статья ювцача хана вIашин духьаленаш хиннаяле а, депутаташта — нохчийн гIалгIайч халкъий викалашта корайно компромиссни решени, дIаьхдаь тIоараш деттащ, из чIоагIа хьал а лаьцар. ЦаI шоллагIчох кхеташ хилар, дог а лазаш кхычарга дена во тIаэца хар, хала минуташ тIаэттача вIашин кхотабалар массаза а хоьлуш хиннад нохчийн гIалгIайн халкъашта юкъерча гIулакхашка. Духхьал иштта тIайийцар зале багIараша раьза а болаш баь барт.

Кхы кIезигагIа лоархIам болаш яцар гIалгIай депутаташта 16-ча статья формулировка, цу тIа йоах республикие территориальни даькъе хувцамаш де йиш яц, цун лоIам боацаш цун территорех пайда нийбе йиш яц. гIалгIай проблема къоастаяр — исторически лаьтташ тIа цар пачхаьалкхе юхаметтаоттаяр чакхдаккха дезаш да. Из статья тIатохараш а деш тIайийцар цар, из депутатий — гIалгIай халкъа викалий цIерагIа вIаштIехьъяьккхар гIалгIай автономи юхаметтаоттаяра йолча Оргкомитета председатела Б. М. Сейнароева. Цу формулировка маIан да Нохч - ГIалгIай республико кулгаш яздац союзни договорана гIалгIай дош къоастадалца — сталински репрессех дIаьккха гIалгIай территори юхаяллалца йолча хана. Статья тIа белгалъяьхай гIалгIашта юхаяла еза яхаш ювца хоадамболлащ йола территореш — Пригородни район, Малгобекски района цхьа дакъа, Орджоникидзе города (Владикавказа) аьтта оагIорахьара дакъа.

Ура а латташ, залерча наха тIоараш деттаьш тIайийцар республика из кхел ювцаш долча документа тIеххьара итог. Нохч - ГIалгIайчен пачхаьалкхен суверенитетах йола Деклараци. тIайийцар. ХIанзчул тIехьагIа из — суверенни Нохч - ГIалгIай республика!

Цул тIехьагIа цхьаболча депутаташа еннача предложенех Нохч - ГIалгIай республика суверенитет хьакхайкаь ди (27 ноябрь) къам юхаметтаоттадаь Ди лархIара голосовани е оттадир Д. Г. Завгаева. Из решени юха а чIоагIа тIоараш тохаш тIаэц.

Деклараци тIаэцарца дувзаденна депутата **В. Т. Сагаева** предложенех тIаэц республика пачхаьалкхен суверенитета Деклараьена духьала доаца НГIАССР, РСФСР, СССР законаш Нохч - ГIалгIай территоре тIа лелаш хиларах бола соцам. Цул тIехьагIа республика Лакхехьарча Совета сессе ден повестка тIадувца оттадаь кхыдола дешаш дувца доладир депутаташа. Депутаташ хьажийта хьалу «Нохч-ГIалгIай республика административно - территориальни устройстве хувцамаш лелга юкъедахьарах» дола Нохч-ГIалгIай республика Лакхехьарча Совета Закон. Цу тIа йоах, 1944 шера хинна доазув а долаш, Итум-Кали яха юрт районни центр а йолаш, Итум-Калински район юхаметтаоттаелга. республиканскии доалахьарча городий категорех город Аргун, юрташ Шали и Урус-Мартани хулийталга. Республика парламенто из Закон тIайийцар.

Сессе иштта тIайийцар кIирандийнахьа, 1991 шера 27 январе халкъий депутатий Итум - Калински районни Совета халкъа депутаташ харжара хоржамаш дарах бола соцам.

Республика Лакхехьарча Совето хержар Нохч-ГIалгIай республика Лакхехьарча Совета Председатела хьалхарча заместителалла халкъа депутат, республика Лакхехьарча Совета Президиума член **А. Н. Петренко.** Нохч-ГIалгIай республика Лакхехьарча Совета Председатела заместителалла хержаш укхъа депутат, республика Лакхехьарча Совета Президиума член **М. А. Султыгов.** Сессе чIоагIдир **И. М. Дедаев** Нохч - ГIалгIай республика Министрий Совета Председатела заместителалла, республика юртбоахамей кхачани министралла, иштта Нохч - ГIалгIай республика Лакхехьарча суда председатела заместителалла **В. Н. Морозов** хьожабарах дола Лакхехьарча Совета Президиума указаш.

Депутата **У. А. Арсункаева** еннача предложенех хьежар 1944 шера 30-ча марта СССР СНК баьча соцамо оттадарах дIадоахаш а хIанз халкъа депутатий моттигерча Советий баланса тIа долаш а дола гIирсаш дIадоахаш яь юридически сделкаш ханна соцаярах долча дешага. Цу деша хьакъехьа Лакхехьарча Совето тIайийцар лаьрххIа бола соцам.

1990 шера 21 ноябре арадаьннача «Голос Чечено-Ингушетии» яхача газета тIа халкъага ювцийта кепатехаяр ГIалгIайчен автономи юхаоттаяра йолча оргкомитето дакъа а лоацаш РСФСР Лакхехьарча Совета законодательствана йолча комитета членаша С. Джабраиловеи Б. Богатыревеи оттаьь «Репрессированни халкъашта йизза реабилитаци ярах» долча Закона проект.

Закона из проект йийшачул тIехьагIа дIахайт аз цу тIа ювцача идеяштеи положенештеи се чIоагIа раьза хилар. ХIаьта а, репрессированни халкъий кхелашта цу тайпара Закон бокхача лоархIаме хилар кхета а деш, из кIезиг-дукха кхыча кепара хилар ловра сона. Цудухьа Закона чулоацам дикагIа хилийта лаьрхIа ювцийта арайоаккх аз, моллагIа кхыйола проекташ а мо мара, кхы шийл дикагIъяр хила йиш яц аьнна хоадамбеш йоаца лохе кепатеха сай, нагахьа санна иштта аьлча меге, проекта «альтернативни» вариант.

А. УЖАХОВ,
исторически Iилмай кандидат, Грозненски мехкдаьтта института доцент.

ПРОЕКТ

РЕПРЕССИРОВАННИ ХАЛКЪАШТА ЙИЗЗА РЕАБИЛИТАЦИ ЯРАХ ДОЛА РСФСР ЗАКОН

РСФСР Лакхехьарча Совето,

— РСФСР Конституци, 1989 шера 14 ноябрера СССР Лакхехьарча Совета Деклараци, сага бокъонех йола Дерригдунен Деклараци, кхыйола дунен халкъашта юкъера акташ ларде а лоацаш,

— даим шоаш даьхача моттигашкара (РСФСР территоре тIара) сталински режимо низагIа кхычахьа дIадахийта хиннача дерригача репрессированни халкъий кхелий йоакхо а еш, царна хьалхара сай бехктокхам кхета а беш,

— исторически нийсхо юха меттаоттаяри РСФСР территоре тIа даьхача дерригача репрессированни халкъашта йизза реабилитаци яри духьа тIаэц ер Закон:

Статья 1. РСФСР территоре тIа даьхан даим шоаш даьхача моттигашкара сталински режимо низагIа Iодахьийтаи хинна деррига халкъаш йизза реабилитаци яьргаш лоархIалда ер Закон тIайийцача дийнахьа денз.

Репрессированни халкъашта йизза реабилитаци яра маIан малагIа да аьлча, из да, репрессеш еча хана йоаяь репрессированни халкъий политически, экономически, территориальни, юридически, кхыйола бокъонаш биззача боараме юхаметтаоттаяр.

Статья 2. Репрессированни халкъий йизза бокъо я даим шоай дай баьхача моттигашка юхадаха а даха а, сталински режимо дIадаьхача даим шоай хиннача лаьтташ тIа къамий-территориальни доазонаш юхаметтаоттаде.

Статья 3. Репрессированни халкъий йизза бокъо я шийн мукъагIа а хинна дIаотта, даим шоаш даьхача территореш тIа халкъаша шоаш, алхха шоаш, белгалъеча, кепара, репрессированни халкъий шоай лоIам тIех хилар бакъдаь тIаэцара ларда тIа къамий пачхаьалкхал харжа.

Статья 4. Халкъашта яьча репрессешца дувзаденна Iаьдала дерригача боарамашка (центре санна. иштта моттигашка а) РСФСР-е арахьа ерригa законодательни нормативни акташ ер Закон тIайийцача дийнахьа денз законни йоацаши юридически бокъонаш йийнеи лоархIийла.

Статья 5. Репрессированни халкъашта уж низагIа Iодахьийтача хана а Iодахьийтача моттигашка а хинна материальни зе царна массанена а биззача боараме юхаметтаоттаданза дарг ца хилар бакъдаь тIаэцалда.

Статья 6. РСФСР территоре тIа ер Закон кхоачашдара пачхаьалкхен, политически, диний, общественни, кхыча организацей, объединеней, къаьст-къаьстача наькъа оагIонгахьара духьала даьха моллагIа а гIулакхаш РСФСР Законашка хьежжа юхатох.

Статья 7. Ер Закон кхоачашдара порядок РСФСР Лакхехьарча Совета Президиумо белгалъю доаггIаш дола Указаш арадахареи доаггIаш дола соцамаш тIаэцареи наькъаца.

БIухой-афганций йоакхо е

Укх деношка Нохч-ГIалгIай республика Лакхехьарча Совета Председатела Д. Г. Завгаева совещани йир Афганистана ветераний республикански союз вIашагIъелларащца. Цига дийцар бIухошта - афганцашта а цар дезалашта а хIара денна гIо дарца дувзаденна дешаш.

Гулбеннараштa хьалхашка къамаьл деш Афганистана ветераний республикански союза правлене председатела С. А. Асуева къоастаданза йолча бIухой - афганций социальни а бытовой а проблемашта теркам тIабахийтар. Цо белгалдаьккхар, укх шера июнь бетта хьаьча союза учредителий, республика предприятей а организацей а бехкагIа дукха халонаш нийслулга.

ВIашагIкхетаре хиннараша хаьдда предложенеш елар бIухошца - афганцашца бу болх тоабара тIаерзаяь.

Совещанена итогаш еш, Д. Г Завгаева республика Министрий Совета председатела хьалхарча заместитела Г. Х. Эльмурзаевнех республика Лакхехьарча Совета социально - экономически дегIаахара отдела заведующена Е. П. Павловнеи тIадиллар Афганистана ветераний республикански союза правлене председателаца С. А. Асуевца цхьана шин кIира чакхдалалехьа союза новкъостал дара комплексни программа оттаелга. Цу тIа белгалде деза социально-бытовой, фусамашца Iалашбара дешаш къоастаделга, кепайоазов орган хьаелга. МВД а КГБ а органашка бIухой-афганцех латта лаьрххIа формированеш хьаелга, цар шоай предприятеш хьаеллалга, Афганистана ветераний союза уставной фонд хьаяра эша средстваш йоккхийча организацеша учрежденеша, предприятеша хьожаелга.

Шийн къамаьл чакхдоалаш, республика Лакхехьарча Совета Председатела Д. Г. Завгаева совещане дакъа лоацаш хинна министерствай, ведомствай, промышленни предприятей кулгалхой, бIухой - афганцаш тIахьийхар Нохч - ГIалгIай Республика вIаши пайдане долча тайпара пачхаьалкхен суверенитетах йола Деклараци наха дIайовзийтача хьинарегIа дакъа лацара.

Белгалдаьккхар, пачхаьалкхен суверенитет тIаэцарца республика Союзах а Федерацех а дIа ца къоасташ хилара къаьстта теркам тIабахийта безалга. Цул совгIа, цун керда таронаш хул Союзаца а Федерацеца а, хIаьта иштта кхыча республикашца гIулакхаш леладе.

МИЧАРА ДА ВАЙ, МАЛАШ ДА ВАЙ

ГIалгIай хьабаларахи уж баха хайшача моттигехи долча дешашца дувзаденначох

МоллагIа халкъ хьадаьннача овлах йола проблема чIоагIа лоархIаме я, цудухьа массаза а цунна хьалхашка латташ а шийна ховчох цо маьрра яшха езаш а я. Из яьха къаьстта хала да цу хьакъехьа йоазош даьраша ховраши ца ховраши дувцаш из кегаяь хиларах. Из доарзагIа яккха дагахьа къаьстта дукха яздаьд нохчийн гIалгIайн цIенбаь Iобахьийта хиннача баланеча 1944 шера.

РЕВОЛЮЦИ ялалехьа нохчийн гIалгIайн хьабаьннача овлан истори цар дин наькъашеи уж карабезабара царизмо лелаьча политикацеи дийза Iомадаьд Россе а малхбузехьарча мехкий а Iилманхоша. Долла хIама даьд цар христиански халкъаш дегIаахара истори къаьнача замангара хьадоагIаш да, аьнна, хетийтар духьа. Россе археологически общества кхыча учреждениешеи Терски областе ахийтача дуккхача Iилман экспедицеша «керттера лийрхIар цхьан хана... Нохчийчен цхьайолча моттигашка баьржа хинначеи цул тIехьагIа... кIезиг-кIезига боалаш дIа а баьнна, шийн моттиг бусалба динга кхачийтачеи ширача кераста дин лераш лаха гIерташ» хиннад.

Россена «шоай лоIамагIа юкъеболхаш» хиларах йола акташ оттаеча хана дув буийташ хиннаб царга «бусалба законагIа эфендеш, моллаш, Мухьмадпайхамара ди лелабу кхыбола нах хIанзчул тIехьагIа денз тIаэцарг ма бац шоаш, маьждигаш хьал а дайтарг ма дац», аьле.

Цу ханарча дворянско-буржуазни историкаша лелаяь традицеш дIахо лелаеш ба хIанзара тохкамхой а. Исторически Iилмай доктора В. Б. Виноградовеи цун ученикашеи Нохч - ГIалгIайчера корадаь жIаргаш христиански хиннад, аьнна, хьакхайкадьд. Из кхыча тайпара лийрхIараш бехке баьб цар балхаш «язычески» дин доминант йолаш да, аьнна.

Революци ялале хиннача тохкамхоша вайнах акха хиннаб яха уйла чуйоссаеш хиннай. У. Лаудаева, А. И. Ипполитова, Г. Вертепова, Е. Максимова, кхычар яздаьд, Нохч - ГIалгIайчера юкъерча бIаьшеренашкара гIалаш вайнаха а ца еш, мехкаш дIалувцаш хиннача, «моттигерча туземни наха» доал даьча цхьа фунаьхк даьча халкъо хьалъяьй, аьнна.

ХIанзарча тохкамхой йоккха группа я (С. И. Макалатия, М. И. Джандиери, П. П. Закарая, Г. И. Лежава, А. И. Шавхелашвили, кхыбараш) Нохч-ГIалгIайчу гIалай культура гуржашкара хьайолаеннай яхаш.

Къулбаседа - ХIирийченерча краеведа Г. Кусова йоах, Дарьяльски чIожера, цу даькъе Гвилетни Ларси яхача гIалгIай юрташкара а, крепостной комплекс хьалъяьраш хIирий ба.

Ширача замалахьа денз вай деношка кхаччалца вайнах баха ховшарах дола дош нийса техкачул тIехьагIа гуш да, Тушетера, Хевсуретера, Хевера, Дарьяльски чIожера пирамидальни гIалаш вайнаха хьалъяь хилар.

Массанена а хош да, доазув цхьана а долаш дахача къамий мотти культуреи вIашагIьнийна хулга. Шийна лайча тохкамхочун «бакъде» йиш я, культуреи моттиг дегIаахара цхьан халкъо вокханна влияни елга. Иштта доазув къувсаш моттиг нийсъелча «котдоал» Iилманхой дукхагIа болеи центральни Iаьдало хьаллоацаш долеи халкъ. Центральни Iаьдало, доал моллагIча тайпара дале а, шийн моастагIа лоархI шийна гора отта ца тугача халкъах. Нагахьа санна XVIII—XIX бIаьшеренашка нохчащеи гIалгIашеи царизмана духьала лоаттабаь тIом а хIаьта 1944 шера «предателаш», аьнна, харцонца вайнаха тIайилла бIеха цIи а теркалйича, ховргда, мух хьеккхачахьа болча Iилманхоша царех доацар хIана дийцад а хIанз хIана дувц а. Нохчийн гIалгIайн исторически территори дIалацар «Iилманга гIолла» бакъде гIийртаб уж, хIанз а гIерт. Вайнаьха исторически, культурни, меттай бувзамаш лоаллахарча халкъашта пайданагIа долча тайпара дIа-хьа лестаду цар.

Исторически Iилмай кандидата И. М. Мизиева дешашца аьлча, цхьаболча осетиноведаша ираноязычни, туркоязычни, адыгски, вайнахски халкъаш цхьана, шин эзар гарггача шера лоалахой а долаш, вIаши айхха бувзамаш а лоаттадеш дахащ хиннача исторически хьалаша шоаш хила доагтIача тайпара хьахилийта уж цхьадола хIамаш сов оагIув баьккха дувц — аланаш-хIирий ба хьалхагIа баха хайшараш, хIирий исторически территори я, алхха хIирий культура я влияни яьр яхаш. ХIаьта цу халкъий викалех «уж хьалха хинна хIирий ба», йоах, хIирий халкъа этнографеца шортта йола вож оагIош вIалла а ювцац.

ХIирий Iилмахошта юкъе делаш тезис я вайнахски этнос «исторически Центральни Кавказа лоаман даькъа тIа хьахиннай», яхаш. Цу тайпара «Iилман» тохкамаш ду Кавказа хьалхашкарча шаьрача аренашка вайнах цIаккха а баьхабац алар духьа. «Ховш да, аланий-хIирий территори Кавказа хьалхашкара денз Центральни Кавказа лоамашта юхеи лоамашкеи кхаччалца хиналга», — яхаш язду М. М. Блиевеи В. Д. Кучиевеи. Из теори яйзай хIирийи меттащ индо-европейски группах болча кхычеи тохкамхошта ларах. Тахан аксиома а хинна «дIаэттад» яьнна лелаш хинна племенаш сарматаши аланаши, уж ирански мотт лебеш хиннаб, аьнна, бахьан а даьккха, хIирий предкаш хиннаб яха хабар. Цхьабакъда цхьаннена а лац из теори хетаргахьеи дагайоахарагIеи оттаяь хилара мукIарал де.

Цу Iилманхоша увттадаьча бахьанех цаI да, байна нах аланаша мара катакомбашка дIабувхкаш Iаьдал хиннадац яха белгало цар керттера лархIар. ДIабаржара географеца дувзаденна выводаш яьй аланаш-хIирий оалаш бараш баха ховшара хьакъехьа.

ХIанзарча тохкамхоша байна нах катакомбашка дIабувхкара Iаьдал «ретроспективни наькъаца» аланий лаьрхIадале а, тахан бакъдаьд дукхагIча даькъе къулбаседакавказски халкъий из хинна хилар.

ТОХКАМХОШТА гучадаьннад, Къулбаседа Кавказа бе-беча районашка сарматаш Кавказе дуккха чуболара белгалонаш шаьра холуш хилар, — яхаш яздаьд Е. И. Крупнова. «Нохч-ГIалгIай АССР-еи Къулбаседа - ХIирийчени территоре тIа, цунна хетачох, «нах дIабувхкаш дола кашаш кхыметтел кердача тайпара а доладаь хилар—лаьттан тховнаш а катакомбаш а йолаш». ХIара шера дукхагIа хул. Къулбаседа Кавказа лоамашта хьалхашка байна нах катакомбашка дIабийхка кашаш, хIаьта долче, искусственно шерду «аланаш - хIирий» баьхача моттигий географи. Шоаш яхар бакъдар духьа мотт, топонимни, ди хьалха а тувсаш, хIанзарча тохкамхоша В. А. Кузнецова, В. Б. Виноградова, В. С. Уардзиате, В. П. Кобычева, дуккхача кхычар хIанз а тIехьа хIирий баха хувшабу вайнаьха исторически территоре тIа.

Из сендухьа деш да кхетаде хала дац. Хьаэцаргья вай, масала, профессора В. Б. Виноградова язъяь «Вайнахо - алански историко-культурни параллелаш» яха статья. Укхаза автор, мичча бесса даь а, бакъде гIерт Х-ча бIаьшера хIирий Тарски атагIа баьха хилар. Цунна хетачох, Тарски атагIара Грузена поход яьча овски пачхаьа Урдура цIи я лоамай ГIалгIайчен элгацех тиллар. Иштта лоархI Тхаба-Ерда, Гаь-Ерда, Аиби-Ерда, Тумгой-Ерда, дуккха кхыйола храмаши элгацаши. Иштта гIалгIай легендашка а «ювцаш я», йоах цо, «пачхаьа Урдура» цIи. ВIарахой кIантах йолча 6 легендана юкъера хьахержай цо пачхаьа Еркала лоамашка яь поход ювцаш йола цаI. Пачхаьа Еркала цIерах овсий пачхаьа Урдура цIи таръеннай Виноградовна. ХIаьта, мадарра аьлча, Урдура, Еркала цIеращца ювзаеннача событейи лоаман ГIалгIайчен элгаций цIерийи юкъара цхьаккха а хIама дац цар маIанга, чулоацамга, кхыметтел тара хиларга дилча.

ЛОАМАН ГIалгIайчен элгаций цIерашта тIехьара тIатехача «Ерда» яхача деша маIан маьлхеи сердалони даьла яхилга хиннад. Цхьа бахьан доацаш дац хIирий, гуржий-гудамакарций, хIаьта иштта Кахетеи Имеретеи бахача наьха меттала «ерда» (эрдо) яхача деша маIан, «кхуврча тIерча тховгIе сердал-кIур дела Iург» хилар. Дукха йоацаш а тIехьа Ард яхача далла корта бетташ хиннаб вайнах, хIирий, кхыдола халкъаш. Даьла лоархIаш керда - персидски, юкъера - персидски, авестийски меттала оалаш хиннад «ечбо», «ар», «ача», яха дешаш. Цу тайппара, лоаман ГIалгIайчера Тхаба-Ерда, Тумгой-Ерда яха а кхыйола а элгацаш маьлха корта бийттарий дин центраш лоархIаш хиннай. Ала доагIа, аланы яха дош этнически вайнаьха меттала «ала» (цIера ала) яхилга хинна хилар.

Цкъарча юхьига бакъдоацар да аьнна хета мег вайнаьха мотт лебеш йола племенаш Къулбаседени Къулбехьени ХIирийчен хIанзарча территоре тIа. Керттерча Кавказски лоаман къулбаседехьарча босешка, Хевсурте, Грузе Казбековски районе, гаьнарча Абхазе яьха хиларах цхьаболча тохкамхошта хетар. Исторически Iилмай доктора В. Н. Гамрекеле даьча тохкамаша хьахьекхад, Двалете (хIанзарча Къулбехьара ХIирийчене) топонимикаца «духхьал нахски метта гома из гаргаюгаш йола лексикан морфологеи элементаш» хилар, «хIирий метта кавказски субтракто хьахьокх эггара хьалхарча аргIанна нахски метташта из гаргабугаш йола белгалонаш», двальски метта юкъе нахскичарна нийсса «картвельскии адыго - черкесски меттай а» белгалонаш хилар.

Цо йоах, «двалийн двальски меттеи Колхидацеи зански метта гомацеи бувзам хила мег, аьнна, хет сона».

Саниба, МагIара Саниба, Чми яха хIирий юрташ Шаншок, Шиноба, Шанаба оалаш хиннай. Тийрка йисте багIа Казбекагара дIаиккхача шоллагIа эггара лакхагIа бола Шан (Сан) яха лоам. Языковедаша белгалдаьккхад, зов доацача «С» яхача алапа меттел зов дола «З» яха алап атта дIа а отташ, «Са» яха дош нахски меттала «лаьтта», «Мохк» яха маIан долаш хилар.

Долче, хIирий юртий цIераш нахски меттала кердача тайпара еаш хила тарлу: Санибана меттел Заниба, Санигана меттел Занига, и. кх. дI. Цхьа бахьан доацаш дац Iаьржача форда малхбоалехьарча оагIорахьа санигаш баьхача моттиге тIехьагIа юкъе белгалъяьнна зандски тайпан цIи а йолаш бола захаш баха болабенна хилар.

НОХЧАШТА юкъе хIанзчул хьалхагIа довзаш хиннад шоуной, шаной, саной, зандакъой яха тайпаш (общесташ). Цо хьахьокх цхьайолча вайнахски обществай абхазско-адыгски дуненца генетически гаргало хинна хилар.

Цу тайппара, вайнаьха зандкъой тайпани ШанаевгIар абхазозихски тайпани генетически овлаш цаIаш да. Абхазе, Дарьяльски чIожe, Нохч - ГIалгIайчене баьха санигаши санаши цхьа халкъ да. Цхьа бахьан доацаш дац вай заман III-ча бIаьшерене цу замалахьа ваьхача грецески Iилманхочо Ипполит Портеке яздар: «Саникаш оалаш бараши Понте кхаччалца баьхараши санаш ба...» Цхьа ха хиннай Эгейски фордах — Сангарски а хIанзара Ливани Сирни йолча метте хиннача мехкех — Сангари а оалаш.

ХIирий мифологе бувц цхьан ханз Аци Занари яхача юрташка цхьан хана баьха легендарни нарташ. Нартий да хиннав турпал-Санасар.

Лакхе вай белгал ма даккхара, Занари Санари (Санаби?) яха цIераш цхьатара я. Санаби яхача юрта дай хиннаб Санах баьнна хьаболабенна ШанаевгIар (Саната).

Нохчийн гIалгIайн мифологе тIа дувцачох, легендарни нарташ баьха моттиг Санаби яха хIанзара хIирий юрт я.

Цу тайппара, абхазски мифологе яхачох, ацанаши нарташи цIера корта беттащ хинна халкъащ да. Ацанаши нарташи (вар арташ), цанараш, санаш Iаьржача форда йисте Абхазе къулбаседехьарча доазонашка. Орган Тийркеи йистошка баьхаб. Центральни Кавказе лоамашта хьалхашка гIолла Iоуллача шаьрача аренах «Ардозий» мохк аьннад VII бIаьшеренерча «Эрмалой географе» тIа. Ардос (Арттаз) яха дош Ард (арт) яхача маьлха даьла цIерах хинна да. Малаш ба арташ яхараш. Белггала ала йиш йолаш да, уж аланаш-хIирий а боацаш, кавказцаш ба, аьнна. Ардоз яха къулбаседакавказски аланий цIи хеза область, В. Б. Виноградовна хеттача тайпара, цо шийггара хьадагалаьцача Тарски атагIарча «Ерда мехкаца» дувзаденнна цхьаккха хIама долаш яц.

ЛАКХЕ йийцача материалаша хьахьокх, гIалгIай этнос, исторически лаьрхIача, «Центральни Кавказа лоамашка» меттел, Кавказа хьалхашкарча шаьрача аренашка а хьалкхийна хилар.

Ардаш (Арташ) Хьалхашкарча Азера баьнна ба. ХIирий ШанаевгIар тайпан юххьанцара даь Санасара мифически цIи Ассирийски пачхаьалкхен документальни источникашка (вай зама хьайолаялале 500 шу хьалха) ювцащ я. Цар хоам бу, Ассире пачхаьа къонгаш Ардамалики Санасари, шоай да ве а вийна, дружинаца цхьана байда Армене дIа а баха, цига Арзы яхача моттиге баха хайша хиларах. Царгара хьадоладеннад Арцунинуни яха вахарски фу. Белггала, вай зама хьайолаялале хьалхарча II-ча эзар шерашка Миттания яхача хурийски пачхаьалкхенна юкъе хила а хиннай «Нахатрина» яха область.

Ардамалики Санасари (артий, ардий, санигий, саний юххьанцара дай хиннаб яхараш) байдда Армене дIа а баха, Ван яхача озера юхе баха хайшаб вай зама хьайолаялале хьалхарча 681 шера.

XIX-гIа бIаьшере чакхйоалаш язъяьча летописа тIа йоах, Армене «Нахчуване» яхача моттиге баьхаб вайнах. Теркал ца деш дита йиш яц нохчий къамах йоаккхача цIерахи — «Нохчий» яхача дешах — Арменерча Ван яхача озерахи латташ дола Нохчу-Ван яха дош. 682 шера «Арзумане» баха дIаболх уж (Эрзерум — турецки Анатоле административни центр). Тамаш йолаш хIама да ширача Армене вайнах баьхача моттигий цIераш цар къаман цIи морг хинна ца Iеш. Ардамалики Санасари байдда баьхка ха нах азиатски Турце баха дIабахийтача ханаца цхьатара нийсъялар а.

Нохчий летописа тIа гIалат даь оттаяьй уж дIабахийта ха — вай заман 682 шу, из вай лама хьайолаялале хьалхара ха лархIа йоагIа.

(ДIахододар 4-ча оагIо тIа).

Кинорежиссер Шахназаров Карен «Цареубийца» яха керда фильм доаккхаш ва. Цу тIа дувц Российски императора дезала топаш тохарах. 1918 шера РомановгIар боабаь Екатеринбург кино даккхара хьаьжй Владимире нах боабаьча моттига тара долча Столярова цIерагIча улицагIарча цIагIа. Большевика Юровске роль ловзае хьийхав английски актер Малкольм Мак-Дауэл. Цо яхачох из вай мехка венавац «ахча даккха», венав «ший дега тоам бе». Ший керда роль актера лоархI(цо ше белгал ма даккхара, «дагайохаргъя, нагахьа санна со кхоана велча». Картинана финансировани ер «Спек групп» яха английски компани я.

СУРТА ТIА: Малкольм Мак - Дуэл картина даккха кийчлуча хана.

Г. ПОПОВА сурт. (ТАСС фотохроника).

ТОРШХОЕВ ИбраьхIим

ВАХАР

Хьоахаду хьа чаккхе йоаца кхехкар,
Къоабалъю хьа босе, хьа урхе.
Лувцац хьалха водзчунна тIехкар,
ТIехьависар а кхераш хьа мухе.

Къел, моцал кхаьчер тIехьаленна сона,
Бедарашта мотта кечйир Iазапа тов.
Йоал таккхар, сенах а ца ховш, вонна,
Ира марс байзар сона, еза жIов.

Эмалк санна къаьстар наькъах тинна,
Кхел сай дIайхача цIийла лувчайир.
Йосма елх догIа делхача хана са къина,
Iела дай бIаргахиш — баьцаш тIа дужа тхир.

ХIаьта со, хьо хоза де гIерташ денна
Сецца гIетте дикан кхай тIа хьовз.
Iаьржача михашце къувс бIубенна,
Даьх хьега со цунца мо маьлхаца ловз.

ХIама дицлац. Цхьа хIама дицлац сона,
Фухха дича де а магац гешт.
Тийшаболх соне баьрашта футтаройна
Бочача дегаца бер мо дуне хьест.
Суждаш дехк хьа маьлха сердалона,
Наьха дегашка бIаьстен догIанха мехк.
Хьаькъалца къаьна, сица даим къона
Шийх теннача сагэ сийна век.

ОАРЦА ИЛЛИ

Фукуl..
(Дицдеl)
Е. ЕВТУШЕНКО.

Кораштa хьастамаш детташ,
НаIараш чIегашца къувлаш,
Сатийна ваха гIерташ,
Дагалоаттама мотт бехкаш
Вахачул, сога хьаттача,
БIаьзза валар тол.

Моцала кер кIалтIабувлаш,
Iаькъа чу кулгалт хьекхаш,
Сискала чIорг а лехаш
Хьувза бер бIаргадайча
ГIанахьа ши кулг эгаш,
ЧIехка дог мишта къовлl?

Нийсархошца тIемах ловзаш,
Эрсе хилар духьа леташ,
Ший даь сибат ца довзаш,
Лаьтта цун лараш лехаш
Кхихьа йорт йиц а енна
Вахачул — валар тол.

Са воlах бо хургдоацаш,
Хьа воlах бо хургдоацаш,
Цун воlах бо хургдоацаш
Со тахан михьаресал.
Са гIийла узам йинна,
Хьа цIийва кIеж а хинна,
Цун бIаргий хишца ийна
Са илли сигала доал.

Кхы цIера дуlа хьовргдоацаш,
Аьлдит кхы котдаргдоацаш,
Ийша дог делхаргдоацаш
Дагалоаттамах чувол.
Ший гийга лай а хинна,
Кхоаненца уйла йоацаш,
Селхане бер мо йийна,
Вахачул, сога хьаттача,
Саг бIаьзза валар тол...

Сискал-м жlале а юъ...!

СА ХАЛКЪА ИЛЛИ

Сийленах хьийга хургва
Е рузкъах, цIаьхха мерзденна.
Аьхка мо, хьаштий цIеро
Готтаваь хьийза хургва.
Цхьабакъда, аргдец саго
Аз царна лоал даьд къарвенна,
Цар цIералла тийсача дего
Хьа сийле хьалхайоах денна.

Юхькъоало шинде-аро
Доал даьдац цIаккъа са догIа,
Дувна тIехьа хьехадаьдац хьо
Сонталь йоахаш торо.
Безама къайлаза бIухо —
Кхийравац гоамадолчунца эгIа.
Ца вуташ Iийназац хьагIо
Дика-во доаггIача бес декха.

Кхолламо бувз ший цхарал,
Цхьан юкъа вах саг дуне тIа,,
Цун Iалашъяй сина цIено
Аз харцон Iаьржача цIерал.
Цу юкъа лу хьо къамо
Такха Iемачоа, садетта,
Лаьчана ши ткъам луш мо,
Бакъдолчоl кхийнача поэта!

Тахан—СПИД-а духьаларча къовсама Дерригдунен Ди

СПИД—ХХ-ЧА БIАЬШЕРЕН У

СПИД! — унзара хеташи сахьувзадеши оал из дош сакхетам болаш мел волча саго, хIаьта из бакъ а да. Мехкаши континенташи сихха чу а лоацаш СПИД-о беш бола никъ хIанз укх сахьате цхьаннена а юхасоцабулац. Зуламаши вирусоносителаши хIара бетта-бетта дебаш да эггара вогIа йолча прогнозел хьалха а дувлаш.

1981 шера бIаьстан юхье 1986 шера январь хьатIакхоачаш США, хьалхара кхерам тIабессачул тIехьагIа, цу мехка гучаваьннав цу лазарах цамогаш вола 16458 саг, царех 8361 саг веннав, хIаьта СПИД эпидемически даьржад 50 мехка; 1989 шера январь чакхбоалаш 144 мехка гучаваьннав СПИД кхийтта 139886 саг. Даьча лоархIамаша хьахьокхачох, вирус кхийтта а 8 миллионагара 10 миллионага кхаччалца бола нах, хIаьта укх гарггача пхе шера кхы а чIоагIагIа даржаргда лазар. Цунах гуш да кхы а 800 эзар сагагара 3 миллион сагага кхаччалца бола унахой IотIакхетаргболга. ТIайоагIача Iоажала кхерама кIалхара довлалургдац адамаш, нагахьа санна СПИДа духьалъяккха средство ца корайоагIе.

Ишта да долаш дар. Из харцдуларгдац, цудухьа, ала йиш яц вайга: «Уж болча да из, хIаьта вайцига из кхоачарг а дац». Ленинградо, Элистас, Волгоградо, Ростов-на-Донус хьахьекхад, мел унзара а къиза а хургба цу даькъе бехктохкам ца хеташ, бала боацаш, культура йоацаш хиларах луш бола мах. ХIаьта а бакъдар ишта да. Укх гаргарча шерашка, хьаштдале итташ шерашка а профилактически вакцинагеи дарбан препараташкеи даха дог хургдац.

ТIаккха фу дергда? ХьатIадоагIача цу доккхача зулама духьала отталургдий вай?

Специалисташа тешшаме йоах: отталургда! Хала-м да, дале а, отталургда. Лорадалара дола бахьан вирусо ше хьалхадаьккхад бокъонца цун духах-денах кхийттачул тIехьагIа.

Мишта кхета мег СПИД-а лазар?

СПИД — инфекционни цамогар. Дунен тIа цу лазарах цамогаш болча эзараш наха тохкам баьчул тIехьагIа гучадаьннад СПИД-а вирус дIа-хьа йоалаш хилар. Из дIа-хьа йоал:

— СПИД-а вирус лета могаш йоацача кхалсагах маIасаг а маIача сагах кхалсаг а кхийтача. Цу хана презервативаш ехкача лазар хьадалара кхерам кIезигагIа хул;

— стерильни йоацача шприцех инъекцешта пайда ийца хилча, къаьстта а наркоманаша;

— дегIах вирус йоаллаш дола цIий е цун препараташ техача, масала, е могаш воацача сагах даьккха цIий техача. Цу наькъаца из лазар ца хилийтар духьа вай мехка донорски цIий техка оттадаьд 1987 шера денз;

— вирус кхийттача, берах йолча кхалсагагара.

Вирус дIа-юха яла тарлу наькхах йоагIача шурийца. Из гучадаьннад Iодаьча бера, наькхах доаллаш 6 бутт баькхачул тIехьагIа, тохкам бича. Наьнах кхийттад из лазар бер даьчул тIехьагIа цIий тохача хана. Бераштa лазар хьоадара эггара кхерамегIа яр наькха шура я.

СПИД-а вирус дIа-юха ялац къамаьл деча, кхайкавеча хана багара ухача Iанарца, пхьегIашка, кхыча цIагIа лелаеча хIамашка гIолла, санузлах, ваннах пайда ийцабар, цIагIа а балха тIа а цхьана хиннабар аьнна. Цхьанна а медицински болхлочох лазар кхийттадац СПИД-ах цамогаш волчоа гIулакх деча хана. Из лазар долча берашкара унахцIенарча дIадаьнна моттиг кораяьяц школашка, деша даха ха йоацача берий учрежденешка уж цхьана хиларах. Медицински учрежденешкa шприцаштеи инструменташтеи стерилизаци еча методаша дIа-юха далийтац лазар.

СПИД довзара методаш йий?

Вирус йий-еций хов специалисташта цIий образецаш техкача. Лазар долаш болча наха дIатIахьежача унахцIена хеташ дукха ха яккха тарлу, вирус цар организма чу йоалле а, цудухьа царгара кхычарга дIадала йиш я из.

Лазар кхийтача а ца кхийтача а сагота боацаш ба цхьабола нах. Берий дайноаной раьза хилац шоай бераштa медицински прививкаш яйта, СПИД-а вирус царех латар кхераш. Из бахьан долаш чIоагIIа даржа тарлу дифтери, коклюш, кхыдараш санна дола бераштa чIоагIIа кхераме лазараш. Цудухьа из харц уйла шоай керта чура дIаяккха еза берий даьша-ноаноша.

Социально - профилактически балха тIа керттердар да берах СПИД-а вирус ца кхетийтар. Цу гIулакха бера нанна инфекци йий-еций ха деза хьалхагIа, из берах хилале е ма хиллинге а. Къаьстта дика тохкам ба беза кхалнаха берагIа хилале, тIехьагIа цунна инфекци хургьяц аьнна бокъонца тешам бала йиш еце а. Цудухьа берагIа бола кхалнах духьале ца еш хила беза тохкама шозлагIа царгара цIий доаккхача хана — из царна шоашта а цар бераштa а чIоагIа эшаш хIама да могашал лораяра. Медицински инструмент зе даргдоацаш цIена лелаяра хьалхара юридически жоп лу оаха.

Нахах шоаех тийша да СПИД-ах лоралулга. Лазара кIезиг-дукха а дегабуам белга шоай хуле, гаьна ца доалаш лора тIагIо.

Диц ма лелаш: нагахьа санна шоай могашало шекдоахе, шун гIулакхa кийча я г. Грознера № 1, № 8 йолча поликлиникашкарен № 1 йолча берий поликлиникерен сага ховргдоацаш тохкамбеш йола кабинеташ. Цига шуга медицински болхлоша совнагIа хаттараш а дергдац, шо малаш да хойташ дола документаш а дехаргдац.

З. АРНАУТОВА,
№ 2 йолча кхалнаьха консультаце заведующи.

САЛОIАЧА ДЕНОШКА

ШОАТТА, 1 декабрь

«С. М. Кирова цIерагIа» городской салаIара центр. 7.00. «УнахцIенон клуб. 8.00. «Энтузиаст» яха футбольни клуб. Машинаца художественни хIамаш ягара йола курсаш. 9.00. Барзкъаш даха, тега, плиссе, горфе е Iомалу курсаш.

«Машиностроитель» яха кинотеатр. 9.00. Книжкаш дезарий клуб. Книжкай выставка. Книжкаш хувцар.

В. И. Ленина цIерагIа ДК. 9.00. Барзкъаш дахеи тегеи Iомалу курсаш. 9.00. ТЮЗ. 9.00. Кулгацеи машинацеи хIамаш яга Iомалу курсаш. 9.00. «Дизайн вахача моттиге» яха курсаш. 10.00. «Флюгер» яха вокально-инструментальни ансамбль. 12.00. «ЦIагIара медсестра» яха курсаш. 15.00. «Меридиан» яха халкъа халхара ансамбль. 15.00. Очароване школа. 18.00. Халкъа драмтеатр.

Н. К. Крупская цIерагIа клуб. 11.00. Технически творчества кружок. 12.00. «Сийлахь-воккха гуманист» Л. Толстой дагалацара хетаяь тематически сайре. 14.00. Барзкъаш дахеи тегеи Iомалу курсаш. 14.00. Драматически кружок. 18.00. «УнахцIеннон» клуб.

С. М. Кирова цIерагIа ДК. 10.00. «Говза кулгаш» яха клуб. 13.00. ДIалокх вокально-инструментальни ансамбло. 19.00. «Лидер» яха спортклуб.

Химикий ДК. 17.30. «Зимние мелодии» яхача духовни оркестра концерт.

Просвещене болхлой ЦIа. 9.00. «Рукодельница» яха клуб. 10.00. ХIамаш тега Iомалу тхо. 14.00. «Iалами тхои» яха клуб. 15.00. «УнахцIено» яха спортклуб. 16.00. Iарбий метта курсаш.

«Красный молот» завода ДК. 9.00. «ЦIагIара медсестра» яха курсаш. 12.00. «Дизайн вахача моттиге» яха курсаш. 15.00. «Вай беш» яха клуб.

«Оргтехника» яхача объединене ДК. 13.00. Къоначар цIей. 14.00. «Ритм» яха халхара коллектив. 15.00. ТЮЗ.

М. Горьке цIерагIа клуб. 10.00. «Кружевница» яха клуб. 11.00. «КIай ладья» яха шахматни клуб.

Хлебокомбината клуб. 8.00. «Каратист» яха клуб.

В. Мяковске цIерагIа клуб. 10.00. «Солнышко» яха киноклуб. 15.00. «Подружка» яха клуб.

«Садко» яха бассейн. 17.30. «Икар» яха спортивно-унахцIенон инвалидий клуб.

Республикански шахматно-шашечни клуб. 10.00. Дунен халкъашта юкъерча шашкаех йола НГIАССР чемпионат.

КIИРАНДИ, 2 декабрь

«С. М. Кирова цIерагIа» городской салаIара центр. «УнахцIено» яха клуб. 8.00. «Энтузиаст» яха футбольни клуб. 9.00. Машинаца художественни хIамаш яга Iомалу курсаш. 9.00. Барзкъаш даха, тега, плиссе, горфе е Iомалу курсаш.

«Машиностроитель» яха кинотеатр. 9.00. Книжкаш дезарий клуб. Книжкай выставка. Книжкаш хувцар.

Эпсарий ЦIа. 11.00. Филофонистий клуб. Грамзаписий коллекционераш вIашагIкхетар.

В. И. Ленина цIерагIа ДК. 9.00. Барзкъаш дахеи тегеи Iомалу курсаш. 9.00. Ийнца хIамаш е Iомалу курсаш. 9.00. Кулгаца а машинаца а догамаш де Iомалу курсаш. 10.00. «Чосинка» яха халхара ансамбль. 10.00. «Улыбка» яха халкъа халхара ансамбль. 10.00. ДайноаноЙ вIашагIкхетар. 10.00. «Светлячок» яха студи. 11.00. «Дизайн вахача моттиге» яха курсаш. 12.00. «Меридиан» яха халкъа халхара ансамбль. 12.00. «ЦIагIара медсестра» яха курсаш. 12.00. «Фаьлгий дунен тIа» яха киноклуб. 13.00. Гитаристий кружок. 15.00. «Элегантности очаровании» яха клуб. 17.00. «40 шерал тIехбаьннараштa» яха салаIара сайре.

Н. К. Крупская цIерагIа ДК. 9.00. Технически творчества кружок. 10.00. Барзкъаш дахеи тегеи Iомалу курсаш. 14.00. «Краевед» яха клуб. «Л. Толстой студент хинна шераш». 15.00. «Къона ленинец» яха берий кинотеатр.

С. М. Кирова цIерагIа ДК. 10.00. «Говза кулгаш» яха клуб. 12.00. «Мультик» яха клуб. 19.00. «Лидер» яха спортклуб.

Химикий ДК. 11.00. «Ровесник» яха киноклуб.

Просвещене болхлой ЦIа. 10.00. Барзкъаш доахеи тегеи Iомабу курсаш. 10.00, 14.00. Хореографически студи. 14.00. Английски мотт Iомабеш да тхо. 18.00. Кагирхой салаIара сайре.

«Красный молот» завода ДК. 9.00. Барзкъаш дахеи тегеи Iомалу тхо. 9.00. «Дизайн вахача моттиге». 9.00. «ЦIагIарча медсестрай» курсаш. 13.00. «Кружевница» яха клуб. 13.00. «Космонавт» яха берий кинотеатр. 14.00. «Соловушка» яха вокальни группа.

«Оргтехника» яхача объединене ДК. 10.00. Барзкъаш дахеи тегеи Iомалу тхо. 12.00. Фаьлгий дунен тIа. 13.00. Эстетика школа. 15.00. «Дебют» яха халхара коллектив.

М. Горьке цIерагIа клуб. 9.00. Барзкъаш дахеи тегеи Iомалу тхо. 10.00. «Радуга» яха халхара коллектив. 10.00. Игротека. 11.00. Фаьлгий дунен тIа.

Хлебокомбината клуб. 8.30, 12.00. «Говза кулгаш» яха клуб.

В. Маяковске цIерагIа клуб. 10.00. «Солнышко» яха киноклуб. 15.00. «Подружка» яха клуб.

МИЧАРА ДА ВАЙ, МАЛАШ ДА ВАЙ

(Иистедоалар. Долалур 3-ча оагIон тIа).

Эрмалойн гуржийн предамешка йоах, берригa кавказцаш хьабаьнна да цаI ва — Таргамос. Къулбаседа Кавказеи Закавказьяи лаьтташ цун доалахьа хиннад, къонгаш баха ховш Мтиулетеи Дагестана доазонашкара йолаенна Колхиде кхаччалца йолча территоре тIеи. Кавказийоний фух ахаш уж хиннаб цу хана».

Цул тIехьагIарча бIаьшеренашка (вай зама хьайолаялале хьалхагIарча III—II бIаьшеренашка) дзурдзукаш баха ховш Тийркеи Керттерча Кавказски лоаман дукъа Къулбаседехьарча оагIорахьара цунах дIадетталуча тоатолийи керте, хIанз мтиулетцаши хеваши, къулбехьара хIирий бахача метте. Цу хана Кахете территоре тIа бах дзурдзукашца вошал дола Чарталаш.

Гуржий документаш тIа гаьннарча замашкара денз XVIII-ча бIаьшеренга кхаччалца хьехабу дзурдзукаш. Вайна чIоагIIа маьхе да гуржий Iилмахочо Вахушт Багратионе яздаь географи. Цунна тIера хайнад вайна дзурдзукаш массехк вайнахски обществах латтилга: кистинцех (фаьппий лоархIаш ба уж), гликвех (вешта аьлча гIалгIай), дзурдзукех, Вайнах иштта бекъалуш хиннаб гуржий паччахьо Фарнаваза (вай зама хьайолаяле III бIаь шу хьалхагIа) доал деш хиннача хана а. Из ха ше ювцаш Вахушти Багратионе яздаьд: «Цул тIехьагIа Дзурдзуки юха а екъаеннай дзурдзукашта, кисташта, гликвашта».

Цу хана шерра территори чулоацаш яьхай ваьнаьха племенаш. Дзурдзукаш баьхаб Сванете. Дарьяльски чIоже, Органна гонахьа; гIалгIай — ГаланчIож-Iама йистера Эсеи Iарамхинн керте а; кисташ — ГIалгIайчен ЖIайрах-чIожеи; Лоаман Нохчийчен Орга яха хин кертехьа, Тушетерча Чиго яхача юрта — хин кертехьа, саханойски, Манстски, Хельдинароевски обществаш, и. кх. дI.

XIX-ча бIаьшерене Нохчийчен лоаман обществаштa юкъера дIа а баха, лоаман ГуржегIен Панкисски чIоже баха хайшаб кисташ.

Нохчийи гIалгIайн предамешка ювц вайнаьха обществаш Кавказа хьалхашкахьарча даькъа тIа лаьха ха. Из бакъдеш дола документаш долаш да. Масала, VII-ча бIаьшеренерча «Армянски географе» тIа йоах, Дон яха хий фордах дIакхеттача метте бах нахчаматьяяш. Монгольски ханий придворни летописец хинначa Рашид-ад-дина яздаьд, «сасаний халкъа духьала летав Кадани Бурин, иштта кхозза дов даьчул тIехьагIа из халкъ эшадаьд цар». ДIахо цо йоах, 1239 шера «Бучека Корадлаге гIолла цигарча лоамех тIех а ваьнна, бIу тIахехка эшаьяй Караулага племенаш, цигара волавенна хьунашкеи Баякбук яхача лоамашкеи гIолла Мишлява доазон тIа а ваьнна, бохабаьб моастагIий...» Сасанашнохчий. ХIанз а тIехьа хIираша цацанаш оал царех. «Караулага племенаш» — карабулакаш. «Мишлява доазонаш» аьтта оагIорахьара Хулхулау яхача хих хьаккхетача Мышевка яхача хин цIераца дувз вай. Гаьнарча заман авторашa мешеташ, мосогаш, мосгаш, меджегаш, меджехиташ оалаш хиннача вайнаьха мичкизий обществаца а. «Мосок» яха цIи эггара хьалха хоз вайна XVI-ча бIаьшеренерча Iарбий документашка. Масала, вайнаха бацбийцаш оаларех аварцаша тушинаши цоватушинаши оал. Iилмахой «цхьаккха шеко яц», ширача замалахьарча Цовата — Вабуацовски цIи веппиций (вешта аьлча кистинций) племенех йоаккхаш хинна цIи морг хиларах. Долче, Рашид-ад-дина летописа тIа дувцаш дола Хулхулау яхача хина гонахьара «Мишлява доазонаш» кистинцашка хиннад.

Дагестанацарча доазонца, белгтала аьлча, «Малхбоалехьарча Нохчийчен районе» баьхаб кистинцаш («Ваьппий»). XVI-ча бIаьшеренерча эрсий документашка гаьнара, вешта аьлча гаьнна лоамашка бахаш бола кисташ оалаш хиннад царех. Юхера кисташ а хиннаб. Уж баьхаб Военно-Грузински наькъаца ГIалгIайчен Малхбузехьарча даькъа тIа, Меухальски обществана юкъе а болаш. XVI-ча бIаьшеренерча эрсий документашка «Бурнашева лаьтта» оалаш хиннад уж баьхача моттигах.

ХIирий приданешка дувц, «Будуртае» яхача халкъах, из халкъ хIираша Къулбаседа - ХIирийченера эккха а даь, Бешлоамах тIех а кхесса, Дарьяльски чIоже гIолла Трусовски чIожагахьа ГуржегIа дIадахийтад, яхаш. «Будуртае» яха халкъ даьха лараш корайоагIа вайна ГIалгIайченера а. ХIанзарча вай юрта Хьулена уллув ба беза лоархIаш бола лоам Будур-Лоам, вешта аьлча сесага-лоам. ХIираштa хIанз а тIехьа «дагадоагIа ХIирашкахьа баьхача гIалгIашца шоай даьша лира къовсам лоаттабаь, юххера а уж цигара лелхабаь Санибе дIабахийта, цул тIехьагIа Чми гIолла лелхабаь, Малхбоаленгахьа Тийркал дехьа кхайса. ДагадоагIа из гIалгIашта а. Цхьан хана Къулбаседа - ХIирийченера баьннаб ПлиевгIар, ЧахкиевгIар, БузуртановгIар дай яхаш йола предани йолаш я.

Цхьаккха шеко яц кистинций вайнахски обществa цхьан хана шерра территори дIалоацаш хинна хиларах. Будурташ баьхаб Дарьяльски чIоже, хIаьта иштта ХIирийчени ГIалгIайчени территоре тIа.

Аварски «бутурули» хIирий «будуртаеи» кистинций вайнахски обществах оалаш да. ГIалгIай метта геттара тара боагIа кистинций мотт лебу Дагестана Андийски округа доазонцарча Нохчийчен даькъа ерригача территоре тIа бахача наха (цу даькъе Итум-Кхалеи ЧIаьбарлоеи бахараша а)»...

ЦУ ТАЙППАРА, эрмалойн гуржийн приданеша. Кавказе даьча антропологически балхаша, меттай бувзамаша а документаша а хьахьокх, вай зама хьайолаялале III бIаь шу хьалхагIа денз вай замалахьарча XIV-ча бIаьшеренга кхаччалца йолча хана шаьрачара санна, иштта лоамашкара а еррига шерра территори, хьалхагIа Тийркагара яьнна Малхбузегахьа Iаьржача фордага кхаччалцеи цул тIехьагIа цу хингара Малхбоаленгахьа Дагестана доазонга кхаччалцеи нохчашкеи гIалгIашкеи хинна хилар. Вайнахски обществаш дIакхийттай ГуржегIеи дуккхача халкъехи народностехи: тушинех, кахетинцех, хевсурех, хевех, пщавех, сванех. Вайнах Хьалхашкарча Азеи Закавказьяи районашкара Къулбаседа Кавказагахьа хьачудоладенна керттера наькъаш Iаьржача форда йистаца гIолла хиннад. Раьза хила йиш йолаш дац, вайнахски этнос «лоамашта юкъерча даькъа тIа вIашагIкхийттай», Къулбаседа Кавказа лоамашта юхерча даькъа тIеи шаьрача аренашкеи гаьнарча замалахьа денз монголаш чухьалххалца йолча хана алано-хIирий оалаш бараш баьхаб яхаш. хIирий Iилмахоша бакъдаь дувцачоа.

Х. АКИЕВ,
исторически Iилмай кандидат.

Редактор
С. И. ЧАХКИЕВ.

ТЕЛЕВИДЕНИ

1 ДЕКАБРЬ

ШОАТТА

I ПРОГРАММА

8.30 — Вай беш.
9.00 — «Партнер». Коммерчески вестник.
9.30 — «Саг. Лаьтта. Вселенни».
10.30 — «Манежагара манежага».
10.40 — Кагийча къамий фольклорни коллективай концерт.
11.00 — СПИД-ацарча къовсама Дерригдунен денга. Телемост.
12.30 — «Парнасага вода лагIа».
12.50 — «Дийнача хIамай дунен тIа».
13.50 — «20-гIа бIаьшере. Унзарча ханий хроника» яха кинопрограмма. «БIаргашка хий эттад» яхача художественно-публицистически фильма премьера (КъайлагIарча протоколех долча деша хьакъехьа).
15.20 — Режиссера И. Селезневай фильмаш. «Массанена—баркал...».
16.55 — Дунен халкъашта юкъера панорама.
17.40 — ЦТ экрана тIа эггара хьалха. Художественни фильм. «Кузькин Федор вахарцара». 1-гIа сери.
19.05 — Россе парламентски вестник.
19.20 — «Кузькин Федора вахарцара» яхача художественни фильма. 2-гIа сери.
21.00 — Ха.
21.40 — «Ангажемент». «Борис Рубашкин Москве».
23.05 — Программа «А». «Москва — Белград» яха телемост.
00.35 — ТСН.
00.50 — Шахматех йолча дунен чемпионате.

II ПРОГРАММА

8.00 — Iуйрийнара гимнастика.
8.15 — «Локхале, пандар». Город Нахоцнера цIей.
9.30 — Союзни республикий кинопублицистика. «Вызов» яхача документальни фильма премьера. Камчатски Iилмахо С. А. Дыренкова трагически кхелахи из валарахи.
9.55 — Фигурни ког-соалозаш хахкар. Дунен халкъашта юкъера яхьаш. МаIанах. Произвольни программа.
10.40 — «Протопоп Аввакум» яхача документальни фильма премьера. «Россе цIи хеза нах» яхача циклацара.
11.05 — «Аьхха цкъа вIашагIкхетар». Ю. Антонова иллеш.
11.45 — «Контакт-форум».
12.15 — РСФСР халкъа депутатий аргIана йоацача Съезде.
12.25 — «Юхь духхьал»: дукха еза автомобиль». Автомобиль эцаш бараштa а из эца лерхIараштa а йола пайданеи полемически заметкаш.
13.00 — «Ширача ханарча вулкана босенашка». Документальни фильм.
13.15 — «Т-х дола ТВ». 11-гIа выпуск.
14.15 — РСФСР халкъа депутатий аргIана йоацача Съезде.
14.25 — «Коллаж».
14.30 — «Советски Росси» яха видеоканал.
17.00 — «Дезал» яха телепрограмма.
18.00 — «Малиновкеи чаи». Мультфильм.
18.15 — РСФСР халкъа депутатеий аргIана йоацача Съезде.
18.25 — Тахан — СПИД-ацарча къовсама Дерригдунен дн.
18.55 — «Водоворот». А. Барыкина иллеш, дIалокх авторо.
19.20 — Нохчий халкъа съезда дневник.
20.00 — «Бийса даькъала хийла шун, бераш!». «Нек де Iомалу тхо».
20.15 — Фигурни ког-соалозаш хахкар. Дунен халкъашта юкъера яхьаш Кхалнах. Произвольни программа.
21.00 — Ха. (Сурдоперевод а еш).
21.40 — РСФСР халкъа депутатий аргIана йоацача Съезде.
23.40 — Баскетбол. Европа чемпионата отборочни матч. МаIанах. Израила сборни — СССР сборни. 2-гIа тайм. Израилера передача.
00.20 — Бийсанара сеанс. «ТаIазар хинначун лодкъам». «Полице телефон № 110» яхача циклацара.

2 ДЕКАБРЬ

КIИРАНДИ

I ПРОГРАММА

8.00 — Массанена йола спорт.
8.15 — Ритмически гимнастика.
8.45 — «Спортлото» тираж.
9.00 — Ма хулла Iуйрийна.
10.00 — Даьймохк лорабеча гIулакх деш.
11.00 — Iуйрийнара сакъердама программа.
11.30 — Путешественникий клуб.
12.30 — Музыкальни киоск.
13.00 — Лаос: «кхоаненга бода никъ».
13.30 — Лаоса иллеи халхареи ансамбла концерт.
14.00 — «20-гIа бIаьшере, унзарча ханий хроника». «Са бIаьшере, са аьнха» яхача художественно - публицистически фильма премьера (КъайлагIарча протоколех долча деша хьакъехьа).
15.45 — «Фаьлгий дунен тIа». «Госпожа метелица».
17.55 — КIирандийнахьара променад-концерт ЦТ-1.
19.45 — Зонтелаша дехарагIа. «Вариант» Омега» яха пхе серегIа дола телевизионни художественни фильм. 1-гIа сери.
21.00 — Ха.
21.40 — Чоалхане а доацаш даим долаш долчох.
21.55 — «Коллаж» (Реклама, Информаци. Объявленеш).
22.00 — Маппет-шоу» яхача дунихача сереех долча телевизионни Фильма-концерта премьера. 17-гIеи 18-гIеи сереш (Великобритани).
22.50 — Футбольни обозрени.
23.20 — Джазови портреташ.

II ПРОГРАММА

8.00 — Зарядка е отта!
8.15 — Мультипликационни фильмаш: «Пластинах яь зIий», «Лаьттан кIал гIолла тIехвоала моттиг».
8.45 — «Экрана тIа 01 служба». Пожарни кхерамзленах дола фильмаш.
9.15 — «Путешественникий клуб». (Сурдоперевод а йолаш).
10.15 — «Каракумски канал. Бакъдолчун момент» яхача телевизионни документальни фильма премьера. «Лаьтта вай саготонаш» яхача циклацара. Приаральерча чоалханеча экологически хьалах.
11.10 — «Коллаж».
11.15 — «Советски Росси» яха видеоканал».
13.45 — Фигурни ког-соалозаш хахкар. Дунен халкъашта юкъера яхьаш. Произвольни халхар. Одессера передача.
14.45 — «Тундрера кIай сай». Художественни фильм.
15.55 — «Нагахьа санна шун ха тIехъаьннаяле...»
16.40 — В. И. Ленина цIерагIча МГПУ «Млада» яхача хора выступлени.
17.00 — Планета. Дунен халкъашта юкъера программа.
18.00 — ЗIамига концерт.
18.15 — Передачай программа.
18.20 — Телефильм.
18.45 — Шун дехарагIа. Концерт (гIалгIай меттала).
19.15 — Фигурни ког-соалозаш хахкар. Дунен халкъашта юкъера яхьаш. Показательни выступленеш. Одессера передача. Перерыве (20.00) «Бийса даькъала хийла шун, бераш!». «ХIаьта тхога...».
21.00 — Ха.
21.40 — «Иллюзион». «Машинист». Художественни фильм. (Инди).

3 ДЕКАБРЬ

ОРШОТ

I ПРОГРАММА

6.30 — 120 минот.
8.30 — «Вариант «Омега» яха пхи серн йола художественни фильм. 1-ра сери.
9.40 — «Праздник непослушания» яха мультфильм.
10.30 — Футбольни обозрени.
11.00 — «Тхо лаха долх», «Оаха са мишта лоI» яхача циклера.
11.30 — Путешественникий клуб.
12.30 — Ха.
13.00 — Шахматех йола дунен юкъера чемпионат.
15.30 — ТСН.
15.45 — КIезигача къамий коллектива фольклорни концерт.
15.55 — «Дунен йисте бараш» яха документальни фильм.
16.45 — Берий сахьат (немецки меттала урокаца). ЦТ экране я «ЮЛЕЙСРадио» яха (Финляндера) компани.
17.45 — «Iалам хIанз а вай да» документальни фильмай премьера.
18.10 — «Колевала» яха мультфильм. 1-ра 2-гIа сереш.
18.30 — Ха.
19.00 — «Вайи экономикеи». «РАФ» тахан».
19.45 — «Вариант «Омега». Художественни фильм. 2-гIа сери.
21.00 — Ха.
21.40 — «Коллаж».
ЦТ экране я «ЮЛЕЙСРадио» яха (Финляндера) компани.
21.45 — «Белоснежки» яхача художественни фильма премьера.
23.05 — «Авторски телевидени». «Маленькие трагедии Юрия Любимова», «Намедни».
00.20 — ТСН.
00.35 — Шахматах дунен юкъера чемпионат.

II ПРОГРАММА

8.00 — Iуйрийнара гимнастика.
8.15, 8.55 — «Iалама къайленаш». Iилма-популярни фильм.
8.30, 9.40 — Истори. 9-гIа класс.
9.10 — Итальянски мотт.
10.05 — Эрудиташта йола разминка.
10.50, 11.40 — Биологи. 7-гIа класс.
11.10 — «Бурда моден».
12.00 — Халкъа мелодеш.
12.15 — РСФСР-а халкъа депутатий аргIанара йоацача съезде.
12.25 — М. Капурас дIалокх.
12.50 — «КIезига ханах, кIезига сайх. Абу-Бакар» яхача документальни фильмай премьера.
13.10 — Юхагойтара дийнахьара сеанс. «Малх яха дош мишта язду».
14.15 — РСФСР-а халкъа депутатий аргIанара йоацача съезде.
18.15 — РСФСР-а халкъа депутатий аргIанара йоацача съезде.
18.30 — Передачай программа.
18.35 — Музыкальни открытка.
18.45 — Халкъа кхоллам (нохчий меттала).
19.20 — Информационно-публицистически программа.
20.00 — Бийса даькъала хийла шун, бераш!
20.15 — «Коллаж».
20.20 — «Вертикаль». «Весело на душе» яхача документальни фильмай премьера.
20.50 — «Чин ловзарга». Тюменера передача.
21.10 — «Оачача никъ».
21.40 — РСФСР-а халкъа депутатий аргIанара йоацача съезде.
23.40 — СССР-а Лакхехьарча Совета сессе.

«СВЕТ» Газета Чечено-Ингушского рескома КПСС, Верховного Совета и Совета Министров Чечено-Ингушской Республики

Газет арадувл шинареи, ереи, шоаттеи деношка

НАШ АДРЕС: 364907, г. Грозный, ул. Маяковского, 92. Телефоны: редактора — 22-45-57; заместителя редактора — 22-85-07; ответственного секретаря — 22-84-68; отделов: идеологического — 22-53-12, 22-75-78; промышленности и транспорта — 22-75-81; 22-65-01; агропромышленного — 22-47-84, 22-90-66; культуры — 22-64-75; 22-54-04; писем — 22-85-64; машинописное бюро — 22-89-51; корректорская — 22-89-88.

«Грозненский рабочий» издательства типографи, Маяковске, 92. Типография издательства «Грозненский рабочий», ул. Маяковского, 92. Заказ № 3342.